

સુધોષાની ભેટ:

પ્રથમ વર્ષ.

નવકાર મંત્ર યા પંચપરમેષ્ઠિ
અને
આવશ્યક કે પ્રતિક્રિયાનું રહસ્ય.

પ્રથમ આવૃત્તિ!
સંવત ૧૯૮૩ શ્રાવણ ૨૪૫૩
પ્રત ૧૦૦૦

પં. સુખલાલજી

કિં. રૂ. ૦-૬-૦

અમદાવાદ

ચાંદુલાલ બેકવાસ શાહ.
શ્રી જૈનયુવક-સેવા સમાજ તરફથી,
કૃતાસાની પોળ સામે, અમદાવાદ.

મુદ્રક:
ચીમનલાલ જીવરામ.
આનંદ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ,
ધીકાંટા રોડ, અમદાવાદ.

નિવેદન.

આ કોઇ પણ પ્રકારનો ગ્રન્થ નથી, તો પછી તેને પ્રસ્તાવના તે શેની હોય ? તે તો માત્ર બે નાનકડા નિબંધ માત્ર છે. પં. સુખલાલજીના ‘હિન્દી પંચ પ્રતિક્રમણુ’ માંથી આ બે નિબંધો લીધા છે અને તેનો ગૂજરાતી અનુવાદ અમે કર્યો છે, અને તેને અંગે ‘આવશ્યકના કર્તા સંબંધી મારા વીચારોનું પુનરાવર્તન’ વાળો આગ તેમણે પોતે લખ્યો છે.

પ્રથમ નિબંધ ‘નવકાર મંત્ર યા પંચ પરમેષ્ઠી’ ના વિષય સંબંધે છે; તે દાખલ કરવાનો હેતુ માત્ર ઝેટલોજ છે કે પંચ પરમેષ્ઠીના સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન આપણને થવા પામે. લેખકે પ્રથમ તો ‘પરમેષ્ઠી’ ની વ્યાખ્યા બતાવી સામાન્ય જીવ અને પરમેષ્ઠી વચ્ચેની તારતમ્યતા બતાવી છે; તે પછી સામાન્ય જીવનું નિશ્ચય અને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ સ્વરૂપ આલેખ્યું છે; તેટલું કર્યા પછી આ સ્વરૂપને અન્ય દર્શનકારોએ લખેલ જીવના સ્વરૂપ સાથે સરખાવવા નાનકડો પ્રયત્ન સેવ્યો છે. જીવના સ્વરૂપની અનિર્વચનીયતા અને તે ઝેક

અનાદિ સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે તે વિચાર રણુ કરી તેને અત્યારના વૈજ્ઞાનિકોનો કેવા પ્રકારનો ટેકો છે તે પણ સ્પષ્ટ કર્યું છે; અને પછી આ વિચારના સત્યની પ્રતીતિ કરવાનો માર્ગ ‘સ્વાનુભવ’ પણ બતાવી દીધો છે. પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ અહીંથી શરૂ થાય છે; જેમાં અરિહંત અને સિદ્ધનું વિશેષ સ્વરૂપ નિશ્ચય, વ્યવહાર અને કૃતકૃત્યતાની અપેક્ષાએ વિચાર્યું છે. આટલીજ સૂક્ષ્મતાથી આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ ત્રણના સ્વરૂપનું પણ વિવરણ કર્યું છે. છેવટે ‘નમસ્કાર’ તે શું? તેના પ્રકાર કેટલા? અને તે કરવાનો હેતુ શો? આ પ્રશ્નોનો પણ સંક્ષેપમાં વિચાર કર્યો છે; અને ઉપસંહાર કરતાં પૂર્વાનુપૂર્વી અને પશ્ચાનુપૂર્વી ક્રમનો તફાવત દર્શાવી ‘સિદ્ધ’ ને પ્રથમ નમસ્કાર કરવાને બદલે અરિહંતને પ્રથમ નમસ્કાર કરવાનું કારણ જે વ્યવહારિક પ્રધાનતા તે સ્પષ્ટ કરી બતાવ્યું છે.

દ્વિતીય નિબંધ ‘આવશ્ય અર્થાત્ પ્રતિક્રમણ’ ની ક્રિયાના વિષય સંબંધે છે. આ ક્રિયાને લગતી સમજાતી રણુ કરવાનું કારણ તેમાં રહેલી પ્રાચીનતા, બાવમયતા આદિ વાંચક ગણ સમક્ષ લાવવું, એજ છે; આ નિબંધમાં લેવાયેલ પ્રયાસ સફળ છે કે કેમ તે અમે તો શી રીતે કહી શકીએ? છતાં અમે વાંચક ગણને એટલી વિનંતિ કરી લઈએ કે આ નિબંધ ઉતાવળે વાંચવાને બદલે પૂર્ણ શાંતિના સમયમાં એકાગ્રતાપૂર્વક વાંચે, વિચારે અને માનસશાસ્ત્રના વિકાસનો ક્રમ જે અભ્યાસક દષ્ટિએ ‘આવશ્ય ક્રિયાના ઉપપત્તિક્રમમાં’ અપાયો છે કે કેમ તેની તુલના વાંચક પોતેજ કરી લે.

પ્રથમ તો ત્રણે સંપ્રદાયના આવશ્યક કર્મની સમાલોચના કરી આ ક્રિયાની પ્રાચીનતા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન થયો છે; પછી તે ક્રિયાની બ્યાખ્યા અને તેના અધિકારીનું સ્વરૂપ છે. પ્રત્યેક આવશ્યકનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ આપણા ચિંતન અને મનનપૂર્વક અભ્યાસ દ્વારા અનુભવી શકાય તેમ છે કે નહિ તે વાંચકના અનુભવ વિષય છે; ત્યારપછી

આવશ્યક ક્રિયાના ક્રમના સંબંધી વિચારણા છે અને તેને અંગે દરેક આવશ્યકતું સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરાયું છે. આ ઉપરાંત આ ક્રિયા ધાર્મિક હોવા છતાં વ્યવહારિક અને આધ્યાત્મિક પણ છે તેનું પ્રતિપાદન સ્પષ્ટતાપૂર્વક થયેલું વાંચકને આમાં જણાશે.

ત્યારપછી ચર્ચારૂપક વિષયો દાખલ થાય છે; ‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દે ‘આવશ્યક’ નું સ્થાન કયારે અને કેવે પ્રકારે લીધું તેના વિચાર પછી પ્રતિક્રમણની પદ્ધતિ અને તેના અધિકારીનું સ્વરૂપ આવે છે, જેમાં યોગ્ય આવશ્યક ‘પ્રતિક્રમણ’ સંબંધી વિચારણા છે. આ વસ્તુ પરત્વે આપણી માન્યતા ગમે તે હોય, પરંતુ આ વસ્તુ વિચારણીય તો હેજ. પ્રતિક્રમણ પર ચતા જુદા જુદા આલેખોનો વિચાર કરી તેના સંગોઠ ઉત્તર દઈ આપણી આવશ્યક ક્રિયાને અન્ય દર્શનકારોના શાસ્ત્રમાંથી તે પ્રકારની ક્રિયાઓ સાથે સરખાવવાનો પણ પ્રયત્ન થયો છે. આ પ્રયત્નનો કોઈ વિરોધ પણ કરશે, પરંતુ તુલનાત્મક શાસ્ત્રજ્ઞાનની આપણે જરૂર હોવાથી આ પ્રસંગે આ વસ્તુને મૂકી દેવી તે અમોને યોગ્ય લાગ્યું નથી. ત્યારપછીનો ‘આવશ્યકનો ઇતિહાસ’ તો ખાસ ચર્ચારૂપક વિષય છે, આ વિષયના સંબંધમાં અમારું જ્ઞાન સંકુચિત જ છે અને તેથી તે નિર્લેપ સત્ય જ છે એમ માની લેવાનું નથી; પરંતુ અત્યારના મળતા સાધનોથી જે પ્રકાશ પડી શક્યો છે તેનું તે તો દિગ્દર્શન માત્ર છે. ત્યારપછી મૂલ આવશ્યક સૂત્રોની પરીક્ષણ વિધિ અને પ્રક્ષિપ્ત લાગની તુલના સંબંધી વિચાર છે; આ વિચાર પ્રક્ષિપ્ત લાગને કે ક્રિયાના મહત્વને ઉતારી પાડવાના હેતુથી લખાયો નથી; પરંતુ આ વસ્તુ સાધન પ્રાપ્ત થયાં તે આધારે વિચારપૂર્વક લખી છે; છતાં તેમાં સ્ખલના હોવાનો સંભવ છે, તેથી ‘તત્ત્વં તુ કેવલિનો વિદન્તિ’ અર્થાત્ ખરી વસ્તુ તે સંબંધમાં શું તે સર્વજ્ઞ જાણે. ત્યારપછી આવશ્યકના ટીકા ગ્રન્થોનો વિચાર કર્યા પછી દિગંબરોના ‘આવશ્યક ક્રિયા’ ને લગતા ગ્રન્થોનો વિચાર કરી આ નિબંધ પૂર્ણ કર્યો છે.

૫. સુખલાલજીએ આ માટે જે અનુતા અમને આપી અને જે ‘ પુનરાવર્તન ’ લખી આપ્યું તે બદલ અમે તેમનો ઉપકાર માનીએ છીએ.

સુધોષાના ગ્રાહકગણ સમક્ષ આ નાનકડી ભેટ મૂકતાં હર્ષ ને ખેદ એ બન્ને થાય છે. હર્ષ એટલાજ માટે થાય છે કે જૈન દર્શનના પ્રામાણિક અભ્યાસ માટે આ પ્રાથમિક જ્ઞાનનો અન્ય તેમને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ કેટલા આ વિષય સમજી શકશે અને તેમાં રસ લેશે તેનો અમને ખ્યાલ ન હોવાથી તેમજ જૈન પ્રબળે આવા અન્યોના અભ્યાસની ટેવ ન હોવાને લઈ આ નાનકડી ભેટ ધણું ઠેકાણું અભરાઈ પરજ પડી રહેશે એ વિચાર અમને ખેદ ઉપજાવે છે. આમ છતાં પણ સારું, ઉપયોગી અને તાત્ત્વિક સાહિત્ય જન-સમાજ સમક્ષ રજુ કરી તે દ્વારા વિચાર ધારા અને કેળવણીનો વિકાસ સાધવો એ પણ એક શુભ પ્રયત્ન છે અને તેથી આ પ્રયત્ન અમે સેવ્યો છે.

દષ્ટિદોષથી, છાપયંત્રની ભૂલથી કે નજર દોષથી જે કાંઈ સ્ખલના થઈ હોય, તે સુધારી લઈ વાંચવા અમારા વાંચકાને ભક્ષામણુ છે, કોઈ પ્રકારે મોટી ભૂલ જણાય તો તે અમોને સૂચવશે તો તે સુધારવાની તક પણ અમે લઈશું. આમ કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલ માટે અમે ‘ મિથ્યા મે દુષ્કૃતમ્ ’ દઈએ છીએ.

અનુવાદક.

માસિક અંગે અમારું વક્તવ્ય.

આ પુસ્તક ગ્રાહક ગણ સમક્ષ રજુ થશે ત્યારે આ માસિક લગભગ બાર માસ પૂરા કરશે; તે અંકાનો આદ્યંત અભ્યાસ કરી કોઈપણ લેખક બંધુ તે સંબંધમાં સમાલોચના મોકલી આપશે તો અમે તેનો ઉપકાર માનીશું. અમારી ભાવના ગમે તેમ ગાડું ગળ-ડાવ્યે જતું એ નથી, પરંતુ વિકાસ સાધવો એ છે અને તેથી કોઈપણ નિષ્પક્ષપાત લેખક માસિકના ધોરણમાં સુધારો કરવાની દૃષ્ટિએ જે કાંઈ લખી મોકલશે તે પર પૂરતું ધ્યાન આપવાનું અમારા વાંચક વર્ગને કહેવાપણું નજર રહે.

માસિકની છપાઈ, ફાગળ, ભેટનું પુસ્તક અને તેનું કદ આદિ-પરથી વાંચક જરૂર જોશે કે તેમાં શ્રી નવીનતા છે; છતાં તેનું લવા-જમ કેટલું છે તે પણ સાથે સરખાવશે. નફા કરવાની અમારી ભાવના નથી, નફો રહેતો વધારે ફોર્મનું વાંચન ગમે તે રૂપમાં આપવા અમે તૈયાર છીએ. પરંતુ હજી માસિક પગલર તો નથીજ; તે છતાં શુદ્ધ વસ્તુ, શુદ્ધ ભાષા અને શુદ્ધ સાહિત્યનો પરિચય આપવા અમે પ્રયત્ન તો સેવ્યો છે; અમારી તે ફરજ છે એટલે તે માટે

અમારે કાંઈ કહેવાનું હોયજ નહિ. તો પણ ગ્રાહકોનો સારો ટેકો હોય એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ; લવાજમ ભારે નથી એટલે વસ્તુ, ભાષા અને સાહિત્ય ઉપરાન્ત આ વિચાર ધારાની જરૂરિયાત જે સમાજને લાગતી હોય તો ગ્રાહકોમાં વધારો કરવા અમારા વાંચકો પ્રયાસ કરે. આ વિનંતિ અમે દીનભાવે કરતા નથી, તે પ્રકારે વિનંતિ કરવા કરતાં આ માસિકનું અસ્તિત્વ ન હોય તેની પણ અમને ચિન્તા નથી; પરંતુ જેને તેના નજીવા લવાજમના પ્રમાણમાં તેનાથી ચતી અદ્ય સેવામાં શ્રદ્ધા હોય અને તે દ્વારા તેની ઉપયોગિતાની પ્રતીતિ થઈ હોય તેજ વાંચકોને અમારી ઉપર્યુક્ત વિનંતિ છે.

કાંઈ કહે છે કે આપણી કોમને માસિકો કે સાપ્તાહિકોની જરૂર નથી, કારણકે તેઓ વિતંડાવાદ જગાવે છે; પ્રશ્ન એ થાય છે કે આવા પત્રો નહિ હોય તો શું આ પ્રકારનો વિતંડાવાદ ઓછો થશે ખરો? ભગવાન શ્રીમહાવીર દેવના સમયમાં ક્યાં પત્રો હતાં? છતાં નિન્હવ તો અસ્તિત્વનાં આવ્યો અને ત્યારપછી પણ તેજ દશા ચાલુ રહી એમ ઇતિહાસ સાક્ષી પુરે છે; છતાં તેવા અંધશ્રદ્ધાના સમયમાં પ્રકાશ ફેંકનાર વ્યક્તિઓ પાકતી અને તે યુગપ્રધાન વિભૂતિ બનતી. વિચારક અને અંધશ્રદ્ધાળુ વર્ગ વચ્ચે મતભેદ રહ્યો છે અને રહેશે; કારણકે વિચારક નાશ કરનાર પણ છે અને નવું ઉપજાવનાર પણ છે, જ્યારે અંધશ્રદ્ધાળુ સ્થિતિચુસ્ત છે કે જે નથી અનુન્યતો નાશ ઇચ્છતો કે નથી નવું નીપજાવવાની ઇચ્છા કરતો. પત્રકારો આ ફરજ બજાવે છે ખરા? તેઓ અદ્યપણે બજાવે છે, પણ અજ્ઞાન અને સ્થિતિચુસ્તતાના ભયંકર હાઉં આગળ તેઓ કાંઈ વિશેષ કરી શકતા નથી. આપણા અજ્ઞાનનો લાભ લઈ પત્રકારો પણ આપણને ગમે ત્યાં દોરે છે, સમાજનાયકો પણ ગમે ત્યાં દોરે છે; આવા સમયમાં તે અજ્ઞાનનો નાશ કરવાનો કિંચિત્ પણ પ્રયત્ન ન કરતાં માત્ર હાથ જોડી બેસી રહેવું તે તો ફરજનો ત્યાગ કર્યા બરાબર છે.

અમારા પ્રયત્ન પ્રામાણિક છે કે અપ્રામાણિક તેના વિચાર ગ્રાહક ગણુને કરવાનો છે; અમારો પ્રયાસ સાચી દિશામાં છે કે ખોટી તે પણ તેઓ નક્કી કરી શકે છે, અમારી કલમ રાગદ્વેષથી ચાલે છે કે સત્યસૂચક ફરજ તરીકે ચાલે છે તે પણ તેઓ વિચારી શકે છે. આ સર્વ વિચારી લઈ અમારી રખલનાઓ પ્રતિ કાંઈ પણ અંગૂલિનિર્દેશ કરશે તો અમારી નીતિમાં જરૂરી ફેરફાર કરવાનો અવકાશ પણ અમેને પ્રાપ્ત થશે. આ પ્રકારની તક આપવી તે ગ્રાહક વર્ગના હાથમાં છે અને તેવી તક તેઓ આપશે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

ઝવેરી મૂળચંદ આશારામ વૈરાટી.

તંત્રી 'સુધોષા'

આભાર દર્શન:

શ્રીમતી જાસુદેવ તરફથી આ પુસ્તક છપાવવા
અર્થે રૂ. ૧૦૦) ની મદદ મળી છે, તેનો સાભાર
સ્વીકાર કરીએ છીએ.

તંત્રી
“સુધાયા”

વિષય સૂચિ

ક્રમાંક.	વિષય	લેખક.
૧	નિવેદન	અનુવાદક
૨	માસિક અંગે તંત્રીનું વ્યક્તવ્ય	તંત્રી
૩	નમસ્કાર મંત્ર યા પંચ પરમેષ્ઠી પં. સુખલાલજી	
૪	આવશ્યકતા કર્તા સંબંધી મારા વિચારોનું પુનરાવર્તન	”
૫	આવશ્યક કે પ્રતિક્રમણનું રહસ્ય	”
૬	પરિશિષ્ટ: શાસ્ત્ર પાઠોની તુલના નં. ૧ જૈન અને ઔદ્ધ આવશ્યકીય ક્રિયા. નં. ૨ જૈન અને વૈદિક આવશ્યકીય ક્રિયા. નં. ૩ જૈન અને પારસી આવશ્યકીય ક્રિયા.	”

ઋણ સ્વીકાર.

અમારા માસિક છાપી આપવામાં તેમજ ભેટવું પુસ્તક છાપવામાં ઓછા દર આપવા છતાં, જે કાળજી અને ચીવટથી કાર્ય કરી આપ્યું છે તેને લઈને અમે આવા સસ્તા દરે માસિક તેમજ ભેટ ગ્રાહક ગણુ સમક્ષ મૂકવા શક્તિવાન બન્યા છીએ. પ્રેમનું કાર્ય કેવું ચાલે છે તે ‘સુધૌષા’ના અંકા અને તેની ભેટ જોવાથી વાંચકને ખાતરી થશે. તેવું કામ ઓછા દરે આપી અમને જે મદદ કરી છે તે ઋણ અમે વાળી આપવા સમર્થ નથી, એટલે તે પ્રેસનો ‘તેના વ્યવસ્થાપકોનો અને તેના સેવકોનો અમે આભાર માની ઋણ સ્વીકાર કરીએ છીએ.

પ્રકાશક.

આવશ્યકના કર્તા સંબંધી મારા વિચારોનું પુનરાવર્તન.

છ વર્ષ પહેલાં મારું લખેલું હન્દી 'પંચ પ્રતિક્રમણ' આત્માનંદ જૈન પુસ્તક પ્રચારક મંડલ, આમ્રાતરકશ્રી પ્રસિદ્ધ થયેલું; તેની બે હજાર નકલો કાઢવામાં આવેલી, અને તે કલકત્તાવાળા બાણુ બ્રહ્મચંદ્ર સીધી તરફથી બેટ રૂપે બહેચવામાં આવેલી; તે નકલો જોત જોતામાં પૂર્ણ થઈ ગઈ. પાછળથી કિંમત આપીને પુસ્તક મેળવવાની હજારો માગણીઓ આવી; અને કોઈ કોઈ ઉદાર ગ્રહસ્થે તે પોતાના ખર્ચથી ફરી તેવી આવૃત્તિ તૈયાર કરી, છપાવી બેટ આપવા માટે અમુક મોટી રકમો ખર્ચવાની ઇચ્છા પણ સ્પષ્ટ દર્શાવી; તેમજ એ હન્દી આવૃત્તિનાં બે અનુકરણો પણ થયાં (૧) હિન્દીમાંજ ખરતર ગચ્છના પ્રતિક્રમણ રૂપે અને (૨) ગૂજરાતીમાં આત્માનંદ સહા તરફથી. લોકોની અધિક માગણી અને થયેલા અનુકરણો એ સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સંસ્કરણની લોકપ્રિયતા

અગર વિશિષ્ટતાના સૂચક મનાય છે, પરંતુ એ બંને બાબતો હોવા છતાં પણ હું એ આવૃત્તિને એ દષ્ટિએ સફળ યત્ન માનવા લલચાયા નથી. સફળતાની મારી મુખ્ય કસોટી મારો આત્મસંતોષ છે. ગમે તેટલી માગણીઓ આવી અને અનુકરણો પણ થયાં છતાં એ આવૃત્તિથી મને પૂર્ણ સંતોષ થયોજ છે એમ નથી; તેથી મારી કસોટીએ એ આવૃત્તિની સફળતા અધૂરીજ છે; તેમ છતાં એ આવૃત્તિમાંથી મને જે થોડો ધણો આશ્વાસ મળે છે તે એટલા સાર કે મેં તે વખતે એ આવૃત્તિ માટે મારાથી જે શક્ય હતું તે કરવામાં લેશ પણ ઉપેક્ષા કરી ન હતી. તે આવૃત્તિમાં મેં કેટલીક નવીનતાઓ દાખલ કરી છે; તેમાંની એક નવીનતા તો જૈન સમાજ માટે એ છે કે અત્યાર સુધીમાં ‘આવશ્યક’ જેવા મહત્વપૂર્ણ અતે નિત્ય-કર્મ મનાતા વિષય તથા તે વિષેના સાહિત્ય ઉપર શાસ્ત્રીય લાખામાં કે લોકલાખામાં કશુંજ લખાયું ન હતું તેનું મંચલ મુદ્દર્ત કર્યું અને પ્રસ્તાવના દ્વારા એ દિશામાં વિચાર કરવાની પહેલ કરી.

પ્રતિપાદક શૈક્ષિએ આવશ્યકતાં મૂળતરવો સમજાવવા અને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ આવશ્યકસૂત્રોના સમય તથા કર્તાનો વિચાર કરવો તેમજ હમણા હમણા લોકપ્રિય થયેલી તુલનાત્મક પદ્ધતિએ આવશ્યકગત વિચારો તથા તેના પ્રતિપાદક સૂત્રોનું જૈનેતર સંપ્રદાયોના નિત્ય કર્મ સાથે તોલન કરવું એ હિન્દી પ્રસ્તાવના લખતી વખતે મારી પ્રવૃત્તિનું ધ્યેય હતું. તે માટે મેં તે વખતે પુષ્કળ તૈયારી અને શ્રમ પણ કરેલો, તેમ છતાં પણ તેમાં આપવાના ધણા મુદ્દાઓ અને ખીજ ધણી વિગતો મારી માંદગી અને ખીજ દારણોથી રહીજ ગઇ; તેને ખીજ આવૃત્તિમાં દાખલ કરે અને પ્રથમ આવૃત્તિની ત્રુટીઓનું સંશોધન કરે તે પહેલાં હું એક ખીજાજ માયું ન ઉચુ કરી શકાય તેવા કાર્યભાર નીચે દબાવ્યો.

દરમિયાન હિન્દી પ્રસ્તાવના વાંચનાર કેટલાએક એ તરફ

આકર્ષણ અને કેટલાએકનો તે પ્રસ્તાવના માંહેના અમુક મુદ્દાઓ સાથે વિરોધ પણ દેખાવા લાગ્યો. જો કે મતભેદ નહિ ધરાવનાર અવિરોધિઓની સંખ્યા મોટી હતી અને હજી પણ છે, છતાં પણ મતભેદ ધરાવનાર ટીકાકારોની નાની સંખ્યા તરફ મારું ધ્યાન આદરપૂર્વક ગયેલું છે. મેં જે વિચાર્યું છે અને જે લખ્યું છે તે સત્ય છે તેમાં કશુંજ પરિવર્તન કરવા જેવું ન હોઈ શકે એવો દાવો તો હું ત્યારેજ કરી શકું કે જ્યારે સાતિશય જ્ઞાન કે દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત થયાનું અભિમાન મને હોય. એ પ્રસ્તાવના લખતી વખતે કેટલાક મુદ્દાઓ સંબંધે મારા જે વિચારો હતા તેમાં આજે થોડું પરિવર્તન થયું છે; તેજ બાબતોને અત્યારે જો મારે લખવી હોય તો તે બીજીજ રીતે હું લખું એમ મને લાગે છે; તેમ છતાં આવશ્યકસૂત્રના કર્તા વિષેના મારા વિચાર હજી બદલાયા નથી એ મારે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દેવું જોઈએ,

પ્રસ્તાવનામાં કરાયેલા આવશ્યકક્રિયાના સમર્થન સામે તો કોઈ પણ રૂઢિચાંચી સાંપ્રદાયિક સાધુ કે ગ્રહસ્થનો લેશ પણ વિરોધ કે મતભેદ ન હોય એ દેખીતું છે; એવા લોકો માટે તો મતભેદ કે વિરોધના વિષય માત્ર બે છે: (૧) આવશ્યકસૂત્રના કર્તા વિષેનો મારો મત અને (૨) જોન આવશ્યકક્રિયાની જોનેતર નિત્યકર્મ સાથે સરખાવવાની મારી પદ્ધતિ.

બીજા મુદ્દાના અચાવ ખાતર મારે ટીકાકારોને એટલું કહેવું જ કહેવું જોઈએ કે આજે જે તુલનાત્મક પદ્ધતિએ અભ્યાસ શરૂ થયો છે અને જે લગભગ સાર્વત્રિક થતો જાય છે તેથી ડરવાને કશું જ કારણ નથી. જો આપણી વસ્તુ સર્વોત્તમ હોય તો તુલનામાં તે બતાવી શકાય, અને જો તેવી સર્વોત્તમ વસ્તુને એક અભ્યાસી બરાબર સરખામણી કરી તેની સર્વોત્તમતા સાબિત ન કરી શકે તો તે કાર્ય કોઈ બીજો કરે; પરંતુ જ્યાં સુધી સરખામણીમાં કોઈ

પણ વસ્તુને ઉતારવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેની સર્વોત્તમતા એ તો માત્ર પોતાની માની લીધેલી સર્વોત્તમતા જેવી જ માત્ર છે. અને વળી આપણી પ્રાચીન પ્રથામાં પણ સરખામણીને અવકાશ ક્યાં એાછો છે ? જ્યારે સાધુઓ બ્યાખ્યાન વાંચે છે ત્યારે જાણ્યેઅજાણ્યે પણ પોતાના ધર્મતત્ત્વોનું ખીજ ધર્મતત્ત્વો માથે યથાશક્તિ તોલન કરે જ છે; અલબત્ત, એ ખરું છે કે પ્રાચીન પ્રથા અનુસારી તોલનનો ઉદ્દેશ્ય ગમે તે રીતે પોતાની વસ્તુને શ્રેષ્ઠ અને ખીજની વસ્તુને કનિષ્ઠ બતાવવાનો હોય છે, જ્યારે આ આધુનિક પ્રથામાં એ એકાંગીપણું કાંઈક દૂર થયેલું જેતામાં આવે છે. આચાર્યશ્રી હરિભદ્રજી અને ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજીની કૃતિઓમાંથી એવા સંખ્યાબદ્ધ વિચારો તારવી શકાય એમ છે કે જે માત્ર તટસ્થ તુલનાત્મક દષ્ટિએ કરાયેલા છે. વળી આપણે પ્રાચીનકાળમાં થયેલું એ જ બધું ક્યાં કરીયે છીયે ? ઘણુંયે જીનું છોડીયે છીયે અને નવું સ્વીકારીયે છીયે, જે તુલનાત્મક પદ્ધતિ સર્વત્રાણ થતી જતી હોય તો તે દષ્ટિએ આવસ્યકક્રિયાનું તોલન કરવામાં હું તેનું મહત્ત્વ જોઉં છું. સમભાવ એ મુખ્ય જૈનત્વ છે; તેનો આવિર્ભાવ માત્ર કુળ જૈન કે રૂઢ જૈનમાં જ હોય અને અન્યત્ર ન હોય એમ તો જૈનશાસ્ત્ર કહેતું જ નથી. જૈનશાસ્ત્ર ઉદાર અને સત્સત્રાહી છે, તેથી તે જાતિ, દેશ, કાળ કે રૂઢિનું બંધન ન ગણકારતાં જ્યાં જેવું તત્ત્વ સંભવે ત્યાં તેવું જ વર્ણવે છે. આ કારણથી જૈન આવસ્યકક્રિયાની જૈનેતર નિત્યકર્મ કે સંખ્યા આદિ સાથે તુલના કરવામાં જે ખીજઓ દ્વંધ્ય માને છે તેને જ હું બુધ્ધ માનું છું. અને આ વાતને વધારે તો સમય જ સિદ્ધ કરશે.

પહેલા મતભેદનો વિષય કર્તાના સમયનો છે. ઉપલબ્ધ સંપૂર્ણ આવસ્યકસૂત્ર ગણધરકૃત નહિ, પણ અન્ય કોઈ સ્થવિરકૃત છે એવા ચારા વિચારનું તાત્પર્ય જે કોઈ ટીકાકાર એવું કહતા હોય કે આ

વિચાર આવશ્યકની પ્રાચીનતાવિષયક લોકશ્રદ્ધાનો લોપ કરે છે અને તે દ્વારા આવશ્યકક્રિયાની મહત્તા ઘટાડી અન્તે તેના હાસમાં નિમિત્ત થાય છે તો ખરેખર તે ટીકાકારો મારા કરતાં સત્યને જ વધારે અન્યાય કરશે. હું સંપૂર્ણ મૂળ આવશ્યકને ગણુધરકૃત નથી માનતો; પણ તેના કર્તા સ્થવીરોને લગભગ ગણુધર સમકાલીન અગર લગભગ તેટલા જ પ્રાચીન માનું છું, અને તેથી આવશ્યકસૂત્રની પ્રાચીનતા જરૂરે લુપ્ત થતી નથી. કદાચ કોઈ અંશમાં પ્રાચીનતા વિષે જે લોકવિશ્વાસ ઓછો થાય તો તેથી ડરવાનું શું ? જે વસ્તુ સારી અને શ્રેષ્ઠ ન હોય તો તેને કેવળ પ્રાચીનતાનો પોષાક પહેરાવી જગતમાં કોઈ પણ વિશેષ પ્રતિષ્ઠિત નહિ કરી શકે: તેથી ઉદ્દું જે વસ્તુ સારી છે અને જે સત્ય છે તેના પર પ્રાચીનતાનો પોષાક નહિ હોય તો પણ તે પ્રતિષ્ઠિત જ થવાની, રહેવાની અને કાળક્રમે તેજ વસ્તુ પ્રાચીન બનવાની. પરંતુ આ પ્રયોજક તર્કબળ માત્રથી હું કોઈને મારા વિચાર તરફ આકર્ષવા નથી ઇચ્છતો. અસ્તાવના પ્રસિદ્ધ થયે આટલા વર્ષ બ્યતીત થયાં, તે દરમિયાન આવશ્યકસૂત્રના કર્તા સંબંધી મુદ્દાઓને અંગે મેં પોતે પણ નિષ્પક્ષપાત ચર્ચા કરી છે અને મતભેદ ધરાવનાર ટીકાકારના પ્રમાણો પર પણ જીતાસાપૂર્વક વિચાર કર્યો છે, અંતેનો પૂર્વાપર સંબંધ પણ વિચાર્યો છે અને તેમ છતાં મને મારો અભિપ્રાય બદલવાને કારણ મળ્યું નથી.

આથી ઉદ્દું મતભેદ ધરાવનાર ટીકાકારોએ જે પ્રમાણો ટાંક્યાં છે તેમાં પણ મને તો મારા વિચારનું પોષણ થતું સ્પષ્ટ લાગે છે, અને કવચિત્ તેમ થતું નથી દેખાતું તો પણ, તેના પ્રમાણો મારા અભિપ્રાયને સ્પષ્ટ રીતે બાધ કરતા તો જણાતા નથી જ. તે ઉપરાન્ત કેટલાંક એવા પ્રમાણો મને નવાં મળ્યાં છે કે જે મારા વિચારના સ્પષ્ટ સાધક છે અને સામા પક્ષના વિચારને બાધક છે; હું આ સ્થળે એ બધા પ્રમાણોને હુંકમાં આપી તે તરફ વિચારકોનું ધ્યાન

ખેતુ ધું કે જો હવે પછી કોઈ, આ વિષય ઉપર સમભાવ અને સહનશીલતાપૂર્વક વિશેષ વિચાર કરશે અને પોતાના પક્ષના સાધક પ્રમાણને સ્પષ્ટરીતે મૂકશે તો હું તેના પર સાચી જિજ્ઞાસાભુક્તિએ જરૂર વિચાર કરીશ અને તેમાંથી તથ્ય જડશે તો સ્વમત કરતાં તેની જ કિંમત હું વધારે આંકીશ.

સંપૂર્ણ આવશ્યકશ્રુતસ્કન્ધ એ ગણધરકૃત નથી, પણ ગણધર-ભિન્ન અન્ય પ્રાચીન અને પ્રતિષ્ઠિત શ્રુતસ્થવિરકૃત છે એવો મારો અભિપ્રાય જે પ્રમાણને આધારે મેં પ્રગટ કર્યો છે તે પ્રમાણો નીચે પ્રમાણે છે:

(૧) વાયક શ્રી ઉમાસ્વાતિજી પોતાના શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્ર ભાષ્યમાં શ્રુતના અંત્રપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એ બે બેદનું વર્ણન આપતાં અંગબાહ્યના અનેક પ્રકારો બતાવે છે. તેમાં તેઓએ ‘ સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વન્દન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ’ અને પ્રત્યાખ્યાન એ છ આવશ્યકના અધ્યયનોને અંગબાહ્ય તરીકે ગણાવ્યાં છે. ભાષ્યનો પાઠ આ પ્રમાણે છે:

અઙ્ગબાહ્યમનેકવિધમ્ । તદ્વથા-સામાયિકં, ચતુર્વિંશતિ-સ્તવઃ, વન્દનમ્, પ્રતિક્રમણં, કાયવ્યુત્સર્ગઃ, પ્રત્યાખ્યાનં, દશ-વૈકાલિકં, ઉત્તરાધ્યાયાઃ, દશાઃ, કલ્પવ્યવહારૌ, નિશીથમૃ-વિભાષિતાનીત્યેવમાદિ ।

દે० લા० પુ૦ પ્રકાશિત તત્ત્વાર્થ અ.૧ સૂત્ર. ૨૦ ભાષ્ય, પૃ૦ ૧૦।

ત્યારબાદ તેઓશ્રી પોતે જ અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એ બંને પ્રકારના શ્રુતની ભિન્નતાના કારણ વિષે પ્રશ્ન ઉઠાવી કહે છે કે જે તીર્થકર ભગવાનના ઉપદેશને આધારે તેઓના સાક્ષાત્ શિષ્ય ગ-ણધરોએ રચ્યું તે અંગપ્રવિષ્ટ અને જે ગણધર અનન-તરભાવી વગેરે અર્થાત્ ગણધરવંશજ પરમ મેધાવી આચાર્યોએ રચ્યું તે અંગબાહ્ય. આ મતભજનો ભાષ્યનો પાઠ આ પ્રમાણે છે:

અથ શ્રુતજ્ઞાનસ્ય દ્વિવિધમનેકં દ્વાદશવિધમિતિ કિં
કૃતઃ પ્રતિવિશેષ ઇતિ ?

વસ્તુવિશેષાદ્ દ્વિવિધ્યમ્ । યદ્ ભગવદ્ભિઃ સર્વજ્ઞેઃ સર્વ-
દર્શિભિઃ પરમર્ષિભિરર્હદ્ભિસ્તત્સ્વાભાવ્યાત્ પરમશુભસ્ય ચ
પ્રવચનપ્રતિષ્ઠાપનફલસ્ય તીર્થકરનામકર્મણોઽનુભવાદુક્તં ભગ-
વચ્છિષ્યૈરતિશયવદ્ભિરુત્તમાતિશયવાગ્બુદ્ધિસમ્પન્નૈર્ગણધરૈર્દૃઢ્યં
તદ્ગુપ્તપ્રવિષ્ટમ્ । ગણધરાનન્તર્યાદિભિસ્ત્વત્યન્તવિશુદ્ધાગમૈઃ
પરમપ્રકૃષ્ટવાઙ્મતિબુદ્ધિશક્તિભિરાચાર્યૈઃ કાલસંહનનાયુર્દૌષા-
દલ્પશક્તીનાં શિષ્યાણામનુગ્રહાય યત્ પ્રોક્તં તદ્ગુપ્તમિતિ ॥

તેજ તત્ત્વાર્થ અ. ૨ સૂત્ર. ૨૦ भाष्य. पृ. ९१-९२ ।

વાચકશ્રીનો આ ઉલ્લેખ બીજા બધા ઉલ્લેખો કરતાં વધારે
પ્રાચીન અને મહત્વનો છે; અન્ય પ્રમાણોનું બળાબળ તપાસતી
વખતે પણ એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું જ જોઈએ કે વાચકશ્રી પોતે
જો આશ્ચર્યકર ગણધરકૃત માનતા હોત અગર ગણધર તથા અન્ય
સ્થવીર એમ ઉભયકૃત માનતા હોત તો તેઓ માત્ર ‘ગણધર પ-
આત્માવી’ વગેરે આચાર્યકૃત કદી કહેત નહિ. અંગબાહ્યમાં ગણાતા
આવશ્યક, દૃશ્યવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આદિ સૂત્રોના કર્તા સંબંધી બીજા
બધા કરતાં તેઓશ્રીને જ વધારે સ્પષ્ટ માહિતી હોવા સંભવ છે;
કેમકે (૧) તેઓશ્રી આગમના ખાસ અભ્યાસી હતા; (૨) તેઓશ્રી
અને ભગવાનશ્રી મહાવીર વચ્ચે બહુ લાંબુ અન્તર નહિ, અને (૩)
જોન પરંપરામાં તે વખતે જોનશાસ્ત્રના કર્તા સંબંધી જે માન્યતા
ચાલી આવતી તેથી જરા પણ આડું અવળું લખવાને તેમને કશુંજ
કારણ સંભવતું નથી. આ કારણોશ્રી વાચકશ્રીનો જરા પણ સંદેહ
નિર્મળનો ઉલ્લેખ મને મારે અભિપ્રાય બાંધવામાં પ્રયત્ન નિમિત્તભૂત
ઓ છે.

(૨) વાચકશ્રીના ઉપર ટાકેલ ભાષ્ય ઉપર શ્રી સિદ્ધસેનગણિની મોટી ટીકા છે, જે હજાર કરતાં વધારે વર્ષો જેટલી જુની તો છે જ, તે ટીકા પહેલાં પણ તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય પર ખીજી ટીકાઓ હતી તેના પ્રમાણે મળે છે; એટલે પ્રાચીન ટીકાઓને આધારે જ ઉક્ત-ભાષ્યની વ્યાખ્યા તેઓશ્રીએ કરેલી હોવી જોઈએ. જે પ્રાચીન ટીકાઓ કરતાં તેમનો મત જુદો હોત તો જેમ તત્ત્વાર્થ ભાષ્યના અનેક સ્થળોમાં પ્રાચીન મત બતાવી પછી પોતાનો મતભેદ બતાવે છે તેમ પ્રસ્તુત ભાષ્યની ટીકામાં પણ તેઓશ્રી પ્રાચીન ટીકાકારોનો મતભેદ ટાંકત; પણ તેઓએ તેમ ક્યું નથી. તે ઉપરથી એ તો સ્પષ્ટજ છે કે શ્રી સિદ્ધસેનગણિને પ્રસ્તુત ભાષ્ય ઉપરની પ્રાચીન ટીકાઓમાં પોતે વ્યાખ્યા કરવા ધારે છે તે કરતાં કાંઈપણ મતભેદવાળું જણાયેલું નહિ. આ જ કારણથી શ્રી સિદ્ધસેનગણિનું પ્રસ્તુત ભાષ્યનું વિવેચન એ એમના વખત સુધીની અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યના ભેદ સંબંધી ચાલતી જૈન પરંપરાનું સ્પષ્ટ નિર્દેશક એમ કબુલ કર્યા વિના ચાલતું નથી. શ્રી સિદ્ધસેનગણિ ભાષ્યગત ‘સામાયિક... પ્રત્યાખ્યાન’ આદિ શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે ‘સામાયિક અધ્યયન.....પ્રત્યાખ્યાન અધ્યયન’ એ પ્રમાણે અને ‘ગણધરાનન્તર્યાદિભિઃ’એ પદનો અર્થ સ્પષ્ટપણે ગણધરશિષ્ય શ્રી જંબુ, પ્રભવ વગેરે એટલો જ કરે છે, આમ તે દ્વારા તેઓશ્રી પોતાનું ખાસ મન્તવ્ય સૂચવે છે કે અંગબાહ્ય જેમાં સમગ્ર આવશ્યક પણ સમ્મિલિત છે તે ગણધરકૃત નહિ, પણ ગણધરશિષ્યશ્રી જંબુ તથા પ્રભવ આદિ અન્ય આચાર્યકૃત છે. તેઓશ્રીની પ્રસ્તુત ભાષ્યની ટીકા આ પ્રમાણે છે:

સમભાવો યત્રાધ્યયને ઘર્ણ્યતે તત્તેન ઘર્ણ્યમાનેનાર્થેન નિર્દિશતિ-સામાયિકમિતિ । एवं सर्वेषु वक्ष्यमाणेष्वर्थसम्बन्धाद् व्यपदेशो दृश्यः । चतुर्विंशतीनां पूरणस्थारादुपकारि-

જો યત્ર સ્તવઃ શેષાણાં ચ તીર્થકૃતાં વર્ણયંતે સ ચતુર્વિંશતિ-
સ્તવ इति । વન્દનમ્-પ્રણામઃ સ કસ્મૈં કાર્યઃ કસ્મૈં ચ નૈત્તિ
યત્ર વર્ણયંતે તત્ વન્દનમ્ । અસંયમસ્થાનં પ્રાપ્તસ્ય યતેસ્તસ્માત્
પ્રતિનિવર્તનં યત્ર વર્ણયંતે તત્ પ્રતિક્રમણમ્ । કૃતસ્ય પાપસ્ય
યત્ર કાયપરિત્યાગેન ક્રિયમાણેન વિશુદ્ધિરાહ્યાયતે સ કા-
યવ્યુત્સર્ગઃ । પ્રત્યાહ્યાનં યત્ર મૂલગુણા ઉત્તરગુણાઃ ધારણીયા
इत्ययमर्थः । આપ્યતે તત્ પ્રત્યાહ્યાનમ્ ।

ગણધરા इन्द्रभूत्यादयः તેષામનન્તરે ચે સાધવસ્તેऽन-
न्तर्याः शिष्या इत्यर्थः । તે ગણધરાનન્તર્યાઃ જમ્બુનામાદયઃ
आदिर्येषां प्रभवादीनां ते गणधरानन्तरादयः ।

तेज तत्त्वाय अ. १ सूत्र २० टीका. पृ. ९०।

કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે લાખ્યમાં જે ‘ સામાયિક, ચ-
તુર્વિંશતિસ્તવ...પ્રત્યખ્યાન ’ આદિ શબ્દો છે તે આવશ્યકતા અખ્ય-
યનબોધક નહિ. પરંતુ તે તે અખ્યયનની નિર્ધુક્તિના બોધક છે;
અર્થાત્ અંગબાહ્યમાં આવશ્યક ગણવું ન જોઈયે, પણ આવશ્યકનિર્ધુ-
ક્તિ જ ગણવી જોઈયે. તેઓની આ દલીલ કેટલી ટકી શકે તેમ છે
તે પણ જોઈયે.

(ક) જે વાચકશ્રીને સામાયિકાદિ પદોથી સામાયિક અધ્યયન
આદિની નિર્ધુક્તિ જ વિવક્ષિત હોત તો તેઓશ્રી પોતે જ નિર્ધુક્તિનું
સ્પષ્ટ કથન ન કરતાં લાક્ષણિક પ્રયોગ શા માટે કરે ?

(જ) કોઈપણ શબ્દનો લાક્ષણિક અર્થ કરવામાં મૂળ અર્થનો
બાધ હોવો જ જોઈયે; જ્યાં સુધી શબ્દનો મૂળ અર્થ બાધિત ન
થતો હોય ત્યાં સુધી તેનો લાક્ષણિક અર્થ માનવો યા કરવો એ
શબ્દશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર અને ન્યાયશાસ્ત્રના નિયમોનું ઉત્થાપન
કરવા જેવું છે.

(ગ) ધડીવાર, મૂળ અર્થના બાધ વિના પણ લાક્ષણિક અર્થ કરવાની ધૃષ્ટતા કરી લઇએ તો પણ એ પ્રશ્ન તો થાય જ છે કે શ્રી સિદ્ધસેનગણિ જેઓ પોતાના પૂર્વ ટીકાકારોને અનુસર્યા છે તેઓ શું તેવો લાક્ષણિક અર્થ કરવાનું નહોતા જાણતા અથવા બીજી કાંઈ પણ રીતે ભાષ્યના એ શબ્દો નિર્ચુકિતબાધક છે એવું સાબીત કરી શકતા ન હતા ?

(ઘ) ધડીવાર એમ પણ માની લઇએ કે વાચકશ્રી શબ્દ પ્રયોગકુશળ ન હતા; ટીકાકારશ્રી સિદ્ધસેનગણિ પણ ભૂલ્યા, પરંતુ એટલું બધું માન્યા પછી પણ સામાયિક આદિ પદોનો નિર્ચુકિતપરક અર્થ કાઢવા જતાં એક મહાન વિરોધ ઉપસ્થિત થાય છે જે નિર્ચુકિતના લાક્ષણિક અર્થની દલીલને ક્ષણ માત્ર પણ ટકવા દેતો જ નથી. તે વિરોધ તે આ:—

અંગબાહ્યમાં વાચકશ્રીએ ‘આવશ્યક’ પ્રથમ ગણાવ્યું છે અને આવશ્યકનો અર્થ વિરોધી ટીકાકારો ‘આવશ્યકનિર્ચુકિત’ કરે છે, એટલે તેઓના કથન પ્રમાણે અંગબાહ્યમાં પ્રથમ આવશ્યકનિર્ચુકિત આવે છે. હવે અંગબાહ્યના રચયિતા તરીકે ભાષ્યકાર અને ટીકાકાર બન્ને ‘ગણધરાનન્તર્યાદિભિઃ’ એ પદથી શ્રી જંબુસ્વામિ તથા શ્રી પ્રભવસ્વામિનો નિર્દેશ કરે છે એટલે, અંગબાહ્યમાં પ્રથમ ગણાવેલ આવશ્યકનિર્ચુકિત એ શ્રી જંબુસ્વામિ કે શ્રી પ્રભવસ્વામિ-કૃત હોય એવું જ્ઞાન થાય છે કે જે અસંગત છે; કારણ કે નિર્ચુકિતકાર તો શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિ જ છે એ વાત જાણીતી જ છે. એટલે, આવશ્યક પદથી આવશ્યકનિર્ચુકિત વિવક્ષિત હોય તો શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિનું નામ છેવટે ટીકામાં તો આવવું જ જોઈએ, કે જે ક્યાંય પણ નિર્દિષ્ટ નથી.

(ઙ) ભાષ્ય અને તેની ટીકા એ બન્નેના ઉપર ટાંકેલા પ્રમાણો જે મત દર્શાવે છે તે જ મત ભાષ્યના છેલ્લામાં છેલ્લા અને મોટામાં

મોટા ટીકાકાર ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી પણ સ્વીકારે છે, એ તેઓની ભાષ્ય ઉપરની વૃત્તિ જોવાથી અસંદ્ધિપણે સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓ પોતાની ભાષ્ય ઉપરની વૃત્તિમાં ‘સામાયિક...પ્રત્યાખ્યાન’ આદિ આવશ્યકના છએ અધ્યયનોનો ‘આવશ્યકશ્રુતસ્કન્ધ’ એ પ્રકારનો અર્થ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કરે છે, અને અંગબાહ્ય જોમાં તેઓશ્રી પોતે પ્રથમ જ ‘આવશ્યકશ્રુતસ્કન્ધ’ નો સમાવેશ કરે છે તેને ગણધર પ્રશ્નાત્તભાવી શ્રી જીજ્ઞુસ્વામિ આદિ વડે રચાયાનું પ્રતિપાદન કરે છે; તેઓની વૃત્તિનો તે ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

ગણધરા इन्द्रभूत्यादयः तेषामनन्तरे ये साधवस्तेऽनन्तर्याः
शिष्या इत्यर्थः । ते गणधरागन्तर्याः जम्बूनामादयः आदि-
र्येषां प्रभवादीनां ते गणधरान्तर्यादयः ।

સામાયિકં સમભાવો યત્રાધ્યયને વર્ણયતે, ચતુર્વિંશતીનાં પૂરણસ્યારાદુપકારિણો યત્ર સ્તવઃ શેષાણાં ચ તીર્થકૃતાં સ ચતુર્વિંશતિસ્તવઃ । વન્દનં ગુણવતઃ પ્રણામો યત્ર વર્ણયતે તત્ વન્દનમ્ । અસંયમસ્થાનં પ્રાપ્તસ્ય યતેસ્તસ્માત્ પ્રતિનિવર્તનં યત્ર વર્ણયતે તત્ પ્રતિક્રમણમ્ । કૃતસ્ય પાપસ્ય યત્ર સ્થાન-મૌનધ્યાનરૂપકાયત્યાગેન વિશુદ્ધિરાખ્યાયતે સ કાયવ્યુત્સર્ગઃ । મૂલોત્તરગુણધારણીયતા યત્ર ય્યાપ્યતે તત્ પ્રત્યાખ્યાનમ્ । યતૈરધ્યયનૈરાવશ્યકશ્રુતસ્કન્ધ ઉક્તઃ ।

મનસુખભાઈ-ભગુભાઈ-પ્રકાશિત શ્રીયશોવિજયજીકૃત

તત્ત્વાર્થવ્યાખ્યા અ. ૧ સૂત્ર. ૨૦ પૃ. ૫૦ ।

ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી જેવા શાબ્દિક, આલંકારિક, નૈયાયિક અને આગમિક વિષે કોઈ પણ એમ કહેવાનું સાહસ ભાગ્યેજ કરશે કે તેઓ આલતી શ્રુતપરંપરા કરતાં કોઈ નવુંજ લખી ગયા છે અથવા તો તેઓને લાક્ષણિક અર્થ કરવાનું સ્મર્યું નહિ. ઉપાધ્યાયજી વિશેષ આવશ્યક ભાષ્ય વગેરે અન્ય સમગ્ર આગમ ગ્રંથોના ઉંડા

અભ્યાસી હતા અને વળી મલધારીશ્રી હેમચંદ્રની વૃત્તિ પણ તેઓની સામે હતી; તેથી જો તેઓને આવશ્યકનો અર્થ નિર્ચુકિતપરક કરવાનું યોગ્ય લાગ્યું હોત તો તેઓશ્રી પોતાની શ્રીતત્ત્વાર્થ ભાષ્યની વૃત્તિમાં તે પ્રમાણે જરૂર કરત; પરંતુ તેમ ન કરતાં જો સીધો અર્થ કયો છે તે વાચકશ્રીના ભાષ્ય અને શ્રી સિદ્ધમેનગણિની ટીકાના વિચારનો પોષક છે એમ કણુલ કરવું જ પડશે.

(૪) શ્રી તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય અને તે ઉપરની એ ટીકાઓ એ ત્રણે પ્રમાણેનું સંવાદી અને બલવત્ સ્પષ્ટ પ્રમાણ એક ચોથું છે; અને તે સેન પ્રશ્નનું. સેન પ્રશ્નના ૫૦ ૧૬ પ્રશ્ન ૧૩ એ આવશ્યક-સૂત્રના કર્તા સંબંધમાં જ છે. તેમાં પૂછવામાં આવ્યું છે કે આચારંગના બીજા અધ્યયનની ટીકામાં લોગસ્સૂત્રને શ્રી ભદ્રાહુસ્વામિ-કૃત કહ્યું છે તો શું અ એક જ સૂત્ર શ્રી ભદ્રાહુસ્વામિકૃત છે કે આવશ્યકના બધાં સૂત્રો શ્રી ભદ્રાહુસ્વામિકૃત છે. અગર તો એ બધાં સૂત્રો ગણુધરકૃત છે? આનો ઉત્તર સેન પ્રશ્નમાં જો આપવામાં આવ્યો છે તે ખાસ ધ્યાન આપવા જેવો છે. તેમાં કહ્યું છે કે ‘આચારંગ આદિ અંગપ્રવિષ્ઠશ્રુત ગણુધરોએ રચેલું છે અને આવશ્યક આદિ અંગબાહ્યશ્રુત શ્રુતસ્થવિરોએ રચેલું છે; એ વાત વિચારામૃત સંગ્રહ, આવશ્યકવૃત્તિ આદિથી જણાય છે. તેથી લોગસ્સૂત્રની રચના શ્રી ભદ્રાહુસ્વામિની છે અને અન્ય આવશ્યકસૂત્રોની રચના નિર્ચુકિત રૂપે તો તેઓની જ છે; અર્થાત્ લોગસ્સનું મૂલસૂત્ર શ્રી ભદ્રાહુસ્વામિકૃત છે, અને બાકીના આવશ્યકસૂત્રોની-નિર્ચુકિત માત્ર શ્રી ભદ્રાહુસ્વામિકૃત છે. પરંતુ લોગસ્સ સિવાયના અન્ય આવશ્યકના સૂત્રો તો શ્રી ભદ્રાહુસ્વામિથી લિખ અન્ય શ્રુતસ્થવિરોના રચેલાં છે, એ તે પ્રશ્નના ઉત્તરકથનનો સાર છે. સેન પ્રશ્નનો સંપૂર્ણ પાઠ આ પ્રમાણે છે:

(૪૨)

આવશ્યકાન્તર્ભૂતઅતુર્વિંશતિસ્તવસ્ત્વારાતીયકાલભાવિના
 શ્રીમદ્રવાહુસ્વામિનાઽકારીત્યાચારાદ્ગૃતૌ દ્વિતીયાધ્યયનસ્યાદૌ
 તદ્વત્ર કિમિદમેવ સૂત્રં મદ્રવાહુનાઽકારિ સર્વાણિ યા આવ-
 શ્યકસૂત્રાણિ કૃતાન્યુત પૂર્વ ગણધરૈઃ કૃતાનીતિ કિં તત્ત્વમિતિ
 પ્રશ્નઃ ? અત્રોત્તરં-આચારાદ્ગાદિકમદ્ગ્રપ્રવિષ્ટં ગણમૃદ્ધિઃ કૃતમ્,
 આવશ્યકાદિકમનદ્ગ્રપ્રવિષ્ટમદ્ગ્રકદેશોપજીવનેન શ્રુતસ્થવિરૈઃ
 કૃતમિતિ વિચારામૃતસદ્ગ્રહાઽઽવશ્યકવૃત્યાદ્યનુસારેણ જ્ઞાયતે,
 તેન મદ્રવાહુસ્વામિનાઽઽવશ્યકાન્તર્ભૂતઅતુર્વિંશતિસ્તવરચનમ-
 પરાઽઽવશ્યકરચનં ચ નિર્યુક્તિરૂપતયા કૃતમિતિ ભાવાર્થઃ
 શ્રી આચારાદ્ગૃતૌ તત્રૈવાધિકારેઽસ્તીતિ બોધ્યમિતિ ॥

સેનપ્રશ્ન, પૃ ૧૯. પ્રશ્ન ૧૩ ।

ઉપરના ચારે પ્રમાણો ન્યાંસુધી ખોટાં સાંપત ન થાય ત્યાંસુધી
 હું મારો અભિપ્રાય બદલું તો તેનો અર્થ એ જ થાય કે વિચાર
 વિનાની કોઇપણ એક ક્ષિપ્રમાત્રને સ્વીકારી લેવી.

આવશ્યકસૂત્ર ગણધરકૃત નહિ, પરંતુ અન્ય સ્થવિરકૃત છે એ
 અભિપ્રાયનું સમર્થન કરનાર જે પ્રમાણો મારા જોવામાં આવ્યાં તે
 ઉપર ટાંક્યાં પછી હવે આવશ્યકસૂત્રને ગણધરકૃત માનનાર પક્ષના
 પ્રમાણોનું પરીક્ષણ કરવાનું કાર્ય માત્ર બાકી રહે છે. મારા આ
 મતના વિરોધી તરીકે જે પ્રમાણો ટાંકવામાં આવે છે તે આગમેદ્ય
 સમિતિદ્વારા પ્રદાસીત થયેલ વિશેષ આવશ્યક ભાષ્યના ગૂઢરાતી
 અનુવાદ ભા. ૧ માં ઉપોદ્ધાતના પૃ ૦ ૨ ઉપર જોવામાં આવે છે.

પરીક્ષાની સગવડ ખાતર હું તે સર્વ પ્રમાણો ને ચાર વિભાગમાં
 વહેંચી નાખું છું: (૧) આવશ્યક કોણે કર્યું એ પ્રશ્નના ઉત્તર માટે
 ‘કેનકૃત’ દ્વારનું વિવરણ, (૨) ભગવાન પાસેથી શ્રી ગૌતમાદિને
 સામાયિક આદિ સાંભળવાના પ્રયોજનનું વર્ણન, (૩) ભગવાનથી
 સામાયિક પ્રગટ થયાનું વર્ણન અને (૪) અંગ્રપ્રવિષ્ટ તેમ જ અંગ-
 બાહ્ય શ્રતની વ્યાખ્યાઓ.

(૧) સામાયિક આવશ્યક કોણે રચ્યું? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં
ભાષ્યકાર શ્રી જીનભદ્રકમાત્રમણ્ણી ગાથા નીચે પ્રમાણે છે:

કેળકયં તિ ય વવહારઓ જિણિદેણ ગણહરેહિં ચ ।

તસ્સામિણા ઉ નિચ્છયનયસ્સ તત્તો જઓ ડણત્રં ॥

વિશેષાવશ્યકમાણ્ય ગાથા. ૩૩૯૨ પૃષ્ઠ ૧૨૮૬ ॥

વિશેષ આવશ્યક ભાષ્યના એ મૂળરાતી અનુવાદની ઉપોદ્ધાતની
ટીપ્પણમાં આ ગાથાનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે: ‘સામાયિક જે
અવશ્યકસૂત્રનો એક પહેલો ભાગ છે તે અર્થથી શ્રી જિનેન્દ્ર ભગવાને
કહ્યું અને સૂત્રથી શ્રી ગણધર મહારાજે કર્યું છે;’ પરંતુ મારે કહેવું
જોઈએ કે આ અર્થ નથી ગાથામાંથી નીકળતો કે નથી તેની મલ-
ધારીશ્રી હેમચંદ્રકૃત ટીકામાંથી. ઉલ્ટું આ કેનકૃત દ્વારનું વર્ણન તો
સામા પક્ષકારની તરફેણમાં નહિ, પરંતુ વિરુદ્ધમાં જ જાય છે;
આ દ્વારમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘સામાયિક કોણે કર્યું?’ અને
તેનો ઉત્તર ઉક્ત ગાથામાં એ પ્રમાણે આપ્યો છે કે ‘વ્યવહારથી
સામાયિક શ્રી તીર્થકરો અને ગણધરોએ કર્યું’ છે; પરંતુ નિશ્ચય
દ્રષ્ટિએ સામાયિકના કર્તા અર્થાત્ તેના સ્વામી તેના અનુષ્ઠાન કરના-
રાઓ છે.’ સામાન્ય અભ્યાસિઓ અત્યંત માસન્તિ અરહા, સુત્તં
ગચ્છન્તિ ગણહરા નિવણા એ સર્વવિદિત કથન અનુસાર જરૂર
એમ માનવા પ્રેરાય કે સામાયિક એ વસ્તુ રૂપે શ્રી તીર્થકરોએ
ઉપદેશ્યું અને સૂત્રરૂપે શ્રી ગણધરોએ રચ્યું. પરંતુ કેનકૃત દ્વારની
ગાથાનો એ અર્થ જ નથી. એનો ભાવ બુદ્ધે જ છે. એ ગાથામાં
અર્થદ્વારા સામાયિક કોણે કર્યું અને સૂત્રદ્વારા કોણે રચ્યું એ પ્રશ્નનો
ઉત્તર જ નથી. એમાં તો સામાયિક જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર રૂપ
આત્મિક પરિણામ છે, તેના વ્યવહાર અને નિશ્ચયદ્રષ્ટિએ કરનારનું
નિરૂપણ છે. એ ગાથામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સામાયિક રૂપ
આત્મિકપરિણામના નિશ્ચયદ્રષ્ટિએ કર્તા તેના અનુષ્ઠાન કરનારાઓ.

(૪૪)

છે અને વ્યવહારદ્રષ્ટિએ તેના કર્તાઓ એટલે ઉપદેશકો, પ્રયોજકો, પ્રેરકો અર્થાત સમાયિક રૂપ આચારનું ઉપદેશદ્વારા પ્રવર્તન કરાવનારાઓ શ્રી તીર્થંકર, શ્રી ગણધર આદિ છે; તેજ વ્યવહારદ્રષ્ટિએ તેના કર્તા કહેવાય. આ અર્થ જે કે ગાથામાં વપરાયેલા ‘સ્વામી’ શબ્દથી સ્પષ્ટ થાય છે, છતાં તેની ટીકામાં તો એ અર્થ એટલો બધો સ્પષ્ટ કર્યો છે અને તે ગાથાની આગળ પાછળનું પ્રકરણ તથા તે ઉપરની ટીકામાં આ મારો કહેલોજ અર્થ અસંદિગ્ધ રીતે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યો છે. સારાંશ એ છે કે કેનકૃત દ્વારની પ્રસ્તુત ગાથા સામાયિક અધ્યયનના કર્તાનું પ્રતિપાદન નથી કરતી પરંતુ સામાયિક રૂપ આત્મિકગુણના વ્યાવહારિક અને નૈશ્વર્યિક કર્તાનું નિરૂપણ કરે છે; જેને શબ્દાત્મક સામાયિક અધ્યયનના કર્તાના નિરૂપણ સાથે કશે જ સંબંધ નથી.

(૨) સામાયિક અધ્યયનને શ્રી ગણધરકૃત બ્રહ્મવિદ્યા માટે બીજું પ્રમાણ ઉપર સૂચવેલ ગૂઝરાતી અનુવાદના ટીપ્પણમાં જે મૂકવામાં આવ્યું છે તે એ છે કે જેમાં ભગવાન સામાયિક પરના ભાષણનું પ્રયોજન બ્રહ્મવિદ્યા બાદ ગણધરોએ સામાયિક સાંભળ્યાના પ્રયોજનનું વર્ણન છે. તે આ પ્રમાણે છે:

ગોયસમાઈ સામાઈયં તુર્કિં કારણં નિસામેતિ ।

નાળાસ્સ તંતુ સુન્દર-મઢ્ઠુલભાવાળ ઉવલ્લહી ॥

ચિં આં માં ગાં ૨૧૨૫ પુ. ૮૭૪ ।

સામેના પક્ષકાર આ ગાથાઓ ઉપરથી એમ કહેતા ભાગે છે કે સામાયિક ઉપદેશનું તો ભગવાને, પણ રમ્યું ગણધરોએ; પરંતુ કાષ્ઠપણુ વિચારક આ ગાથાઓ કાઢી તેનો અર્થ વાંચી આગળ પાછળનું પ્રકરણ વિચારી જોશે તો તેને જણાશે કે એવો અર્થ કરવામાં કે લીં બૂલ થાય છે ! અહીં તો અટકુંજ ઉદ્દિષ્ટ છે કે સામાયિક આચારનું પ્રથમ નિરૂપણ ભગવાને શા માટે કર્યું અને તે

આચારનું શ્રવણ ગણધરોએ પ્રથમ શા માટે કર્યું? અર્થાત્ સામાયિક કે પ જૈનધર્મના આત્માનું પ્રથમ પ્રથમ ગણધરોએ જે શ્રવણ કર્યું તેનું પ્રયોજન પરંપરાએ મોક્ષ છે એવું આ ગાથાઓમાં અતાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં ગણધરોએ સામાયિકસૂત્ર રચ્યાની ગંધ સરખી પણ નથી. સામાયિક આચાર સાંભળવો, તેને જીવનમાં ઉતારવો, તેનું ફળ મેળવવું, તેનો વિચાર કરવો એ જુદી વાત છે અને સામાયિક સૂત્રની શાબ્દિક રચનાનો વિચાર એ જુદી વાત છે. સામાયિક આચારના શ્રવણ સાથે સામાયિક સૂત્રની શાબ્દિક રચનાને ભેળવી દેવી અને સામાયિક આચારના પ્રથમ સાંભળનારને સામાયિકસૂત્રના રચયિતા કહેવા એ બ્રાન્તિ નથી શું ?

(૩) એજ ગૂબરાની અનુવાદના ઉપોદ્ધાતની ટીપ્પણમાં ત્રીજું પ્રમાણ નિર્ગમદ્વાર વિષેનું છે. તેને લગતી ગાથા આ છે:

મિચ્છત્તાહતમાઓ સ નિગ્ગઓ જહ ય કેવલં પત્તો ।

જહ ય પસૂયં તત્તો સામાહયં તં પવક્કામિ ॥

વિ० આ० મા० પૃ० ૬૬૩ ।

આનો અર્થ સામા પક્ષકારની જરાયે તરફેણમાં નથી જ. આ ગાથામાં તો ભગવાનશ્રી મહાવીરનું મિથ્યાત્વથી નિર્ગમન થયું, તેઓશ્રી જે પ્રકારે કેવલજ્ઞાન પામ્યા અને તેઓશ્રીથી સામાયિક જે રીતે પ્રગટ થયું તેનું વર્ણન કરવાની પ્રતિજ્ઞા માત્ર છે. આમાં તો એટલું જ ક્યન છે કે ભગવાનથી સામાયિક આચાર શી રીતે ઉદ્ભવ્યો; પરંતુ આ ગાથામાં સામાયિક સૂત્ર કે અન્ય આવશ્યક-સૂત્રની શાબ્દિક રચના સંબંધમાં કશું જ સૂચન કે ક્યન નથી. સામાયિકધર્મ ભગવાને પ્રગટાવ્યો અને શ્રી મણુધરોએ ક્રીલ્યો; તેની તો કોણ ના પાડે છે ? પ્રશ્ન સૂત્રરચનાનો છે, તેની સાથે આચારના ઉપદેશને સંબંધ નથી. તેથી આ પ્રમાણ પણ ગ્રાહ્ય થઈ શકતું નથી.

(૪) ચોથું પ્રમાણ અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યશ્રુતી વ્યાખ્યાઓ વિષેનું તેજ ટીપ્પણમાં ટાંકવામાં આવ્યું છે; તેની આ ગાથા છે:

ગળહર-ચેરકર્યં વા આપસા મુક્કવાગરણઓ વા ।

ધુવ-ચલ વિસેસઓવા અંગા-ળંગેસુ નાણત્તં ॥

વિ० આ० મા० ગા० ૬૬૭ પં ૨૯૮ ।

આ ગાથામાં અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યશ્રુતની ત્રણ વ્યાખ્યાઓ છે, અને આ વ્યાખ્યાઓ શબ્દાત્મક શ્રુતને લાગુ પડતી હોવાથી તેજ આવશ્યકસૂત્રના કર્તાનો સમય નિર્ણય કરવામાં વધારે બદકે ખાસ ઉપયોગી છે. તેથી એ વ્યાખ્યા વિષેની પ્રસ્તુત ભાષ્ય, ગાથા અને તેના ઉપરની મલધારીશ્રીકૃત ટીકા એ દરેકનો, આ સ્થલે પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પરત્વે જરા વિસ્તારથી ઉઠાવોહ કરી લેવો જરૂરનો છે.

વિશેષ આવશ્યક ભાષ્યના પ્રણેતા શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ તત્ત્વાર્થ ભાષ્યના પ્રણેતા વાયકશ્રી ઉમાસ્વાતિના પંચી થયેલા છે, એટલે વાયકશ્રી સામે એ ભાષ્ય નહિ, પણ તેનો મૂલભૂત ગ્રંથ (આવશ્યકનિર્ણયકૃત) હતો; તે વખતની આવશ્યકનિર્ણયકૃતની કોઈ પ્રાચીન વ્યાખ્યા અગર તો તે વખતની ચાલુ અર્થપરંપરા વાયકશ્રી સામે હતી એમ માનવું જોઈયે. આવશ્યકનિર્ણયકૃતની પ્રસ્તુત ગાથા આ પ્રમાણે છે:

અક્ષરસણીસમ્મં સાહ્યં સ્વલુ સગજ્જવસિયં ચ ।

ગમિયં અંગપવિટ્ઠં સત્ત વિ પપ સપહિવક્ષા ॥

વિ० આ० મા० ગા० ૪૬૪ પૃ० ૨૬૨ ।

ઉપર્યુક્ત મૂલગાથામાં અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યશ્રુતનો નિર્દેશ છે; તે ગાથાની તે વખતની કોઈ પ્રાચીન વ્યાખ્યા અગર ચાલુ અર્થપરંપરાને આધારેજ વાયકશ્રીએ પોતાના શ્રી તત્ત્વાર્થ-સૂત્રના ભાષ્યમાં અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યનો વિવેક કરેલો હોવો જોઈયે, અથવા તો ઓછામાં ઓછું એ વિવેક કરતી વખતે આવ-

શ્યકનિર્ચુકિતની એ ગાથાનો અર્થ એમના ધ્યાન બહાર નજ હોવો જોઈએ. એટલે વાચકશ્રીએ અંગબાહ્યતાનું જે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે અને જેને મેં પ્રમાણ તરીકે ઉપર પ્રથમજ ટાંકેલ છે તે સ્વરૂપ ઉક્ત આવશ્યકનિર્ચુકિતની સૂક્ષ્માશ્નાની અર્થપરંપરાને અનુસરતું જ હોવું જોઈએ, એમ માનવામાં જરાએ અસ્વાભાવિકતા નથી. આ ઉપરથી જે કહેવાતું છે તે એ કે આવશ્યકનિર્ચુકિતની એ ગાથામાં નિર્દિષ્ટ થયેલ અંગબાહ્યશ્રુતતા સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં જુનામાં જુનો આધાર આપણી પાસે તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય સિવાય બીજો એક નથી; અને તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય તો સ્પષ્ટ રીતે અંગબાહ્યશ્રુતને ગણધર પશ્ચાત્ભાવી આચાર્યપ્રણીત કહે છે અને અંગબાહ્યશ્રુતમાં સાચી પ્રથમ આવશ્યકના છ અધ્યયનને ગણાવે છે, જે પહેલાં બતાવવામાં આવ્યું છે. તેથી અંગબાહ્યની વ્યાખ્યા સંબંધી જે આવશ્યકનિર્ચુકિતની ગાથાનો ઉપયોગ કરવો જ હોય તો તે તત્ત્વાર્થ ભાષ્યના વક્તવ્ય કરતાં બીજું કંઈ વધારે અથવા ભન્ન સૂચવી શકે તેમ નથી.

હવે લખ્યે એ નિર્ચુકિત ગાથા ઉપરનું વિશેષ આવશ્યક ભાષ્ય- એ જ અત્યારે આપણી સામે નિર્ચુકિતની જુનામાં જુની અને મોટામાં મોટી વ્યાખ્યા છે. ભાષ્યમાં અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યશ્રુતનો સ્પષ્ટ વિવેક કરવામાં આવ્યો છે. આ વિવેક ત્રણ પ્રકારે કરવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ ક્ષમાશ્રમણશ્રીએ અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યશ્રુતનો ભેદ સૂચવતી ત્રણ વ્યાખ્યાઓ આપી છે. આ ત્રણ વ્યાખ્યાઓ આખ્યા છતાં મૂલભાષ્યમાં ભાષ્યકારે અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યશ્રુતના ઉદાહરણ તરીકે કોઈ અંથનો નિર્દેશ કર્યો નથી; પરંતુ ઉદાહરણ તરીકેના અંથોનો નિર્દેશ ભાષ્યના દીકાકાર મલધારીશ્રી હેમચંદ્રે પોતાની દીકામાં કર્યો છે. સામાન્ય રીતે ભારતીય દીકાકારોની અને ખાસ કરીને જૈન આચાર્યોની પ્રકૃતિપરંપરા જોનાં એમ માનવામાં કશી અડચણ નથી કે મલધારીશ્રીએ જે ઉદાહરણો ટાંક્યાં છે તે પોતાની

પૂર્વવર્તી ભાષ્યની ટીકાઓને અનુસરતાં જ હોવાં જોઈએ. મહાધારીશ્રીની ટીકા પહેલાં ભાષ્ય ઉપર એ ટીકાઓ હોવાનાં પ્રમાણ મળે છે; તેમાં એક તો સ્વોપપન્ન અર્થાત્ ક્ષમાશ્રમણશ્રીની પોતાની અને બીજી કાટાચાર્યની.

તત્ત્વાર્થ ભાષ્યના ટીકાકાર શ્રી સિદ્ધસેનગણિ મહાધારીશ્રીના પૂર્વવર્તી છે; તેમની સામે એકબીજામાં ઓછું વિશેષ આવશ્યક ભાષ્ય અને તેની સ્વોપપન્ન ટીકા એ એ તો અવશ્ય હોવાં જોઈએ; તેથી શ્રી સિદ્ધસેનગણિની અંગખાણના કર્તૃત્વબોધક ‘ગણધરામન્તર્યાદિમિ’ એ તત્ત્વાર્થ ભાષ્યગત પદની બ્યાખ્યા જે પહેલાં ઉપર ટાંકી છે તે પ્રાચીન પરંપરાથી વિરુદ્ધ હોય એમ માની ન શકાય; અને શ્રી સિદ્ધસેનગણિ તો એ પદનો અર્થ ગણધરવંશજ, શ્રી જંબુસ્વામિ, શ્રી પ્રભવસ્વામિ વગેરે આચાર્ય એવો સ્પષ્ટ કરે છે. તે ઉપરથી વિશેષ આવશ્યક ભાષ્ય અને તેની સ્વોપપન્ન ટીકાનો અંગખાણના કર્તા વિષે આશય કાઢવો જ હોય તો એજ કાઠી શકાય કે ગણધર લિખ શ્રી જંબુ, પ્રભવ વગેરે સ્થવિરોએ જે શુભ રચ્યું તેજ અંગખાણ.

વિશેષ આવશ્યક ભાષ્યની ઉપલબ્ધ અને અતિ વિરનૂત ટીકા મહાધારીશ્રીકૃત છે. એ ટીકામાં ભાષ્યગત ત્રણ બ્યાખ્યાઓના ઉદાહરણો પણ આપેલાં છે; ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી અને સેનપ્રજ્ઞનાં પ્રણેતા સામે મૂક્તિર્યુક્તિ, તે ઉપરનું વિશેષ આવશ્યક ભાષ્ય અને એ ભાષ્યની મહાધારીશ્રીકૃત ટીકા એટલાં તો ઓછામાં ઓછાં હતાં જ; તેથી ઉપાધ્યાયશ્રીની તત્ત્વાર્થ ભાષ્ય ઉપરની ટીકામાં તથા સેનપ્રજ્ઞનાં અંગખાણશ્રુતના કર્તા સંબંધે જે વિચાર છે અને જે એ ઉપર ટાંક્યો છે તે પ્રાચીન ગ્રંથકારોના અભિપ્રાયને લક્ષ્યમાં રાખ્યા સિવાય તો લખાયેલ ન હોવો જોઈએ. ઉપાધ્યાયશ્રીની વૃત્તિ અને સેનપ્રજ્ઞ તેજ સ્પષ્ટ રીતે અંગખાણને ગણધર લિખ આચાર્યપ્રણીત સૂચવે છે, જે

ઉપર અંતાવવામાં આવ્યું છે; પૂર્વોપર આચાર્યોના વિચારસામ્યની ક્રમના ઉપર ઉભી કરેલ અનુમાનાત્મક દલીલને છોડી હવે સીધી રીતે મલધારીશ્રોકૃત ટીકાને લઈ તેના ઉપર વિચાર કરીયે.

ભાષ્યની પ્રસ્તુત ગા० ૫૫૦ મીની મલધારીશ્રી કૃત ટીકા નીચે પ્રમાણે છે:

અજ્ઞા-ડનજ્ઞપ્રવિષ્ટશ્રુતયોરિદં નાનાત્વમેતદ્ મેદકારણમ્ ।
 કિમ્ ?-इत्याह गणधरा गौतमस्वाम्यादयः, तत्कृतं श्रुतं द्वाद-
 श्चाङ्गरूपमङ्गप्रविष्टमुच्यते । स्थविरास्तु भद्रबाहुस्वाम्यादयः
 तत्कृतं श्रुतमावश्यकनिर्युयत्यादिकमनङ्गप्रविष्टमङ्गबाह्यमुच्यते ।
 अथवा वारत्रयं गणधरपृष्ठस्य तीर्थकरस्य संबन्धी य आदेशः
 प्रतिवचनमुत्पाद-व्यय-ध्रौव्य वाचकं पदत्रयमित्यर्थः, तस्माद्
 यद् निष्पन्नं तदङ्गप्रविष्टं द्वादशाङ्गमेव, मुक्तं मुत्कलमप्रक्षपूर्वकं
 च यद् व्याकरणमर्थप्रतिपादनं, तस्माद् निष्पन्नमङ्गबाह्यमभिधी-
 यते, तच्चावश्यकवादिकम् । वा शब्दोऽज्ञाऽनङ्गप्रविष्टत्वे पूर्वोक्त-
 मेदकारणादन्यत्वसूचकः । तृतीयमेदकारणमाह 'ध्रुव-चलवि-
 च्चेसओ व च्ति ' ध्रुवं सर्वतीर्थकरतीर्थेषु नियतं निश्चयभावि
 श्रुतमङ्गप्रविष्टमुच्यते द्वादशाङ्गमिति । यत् पुनश्चलमनियतभावि
 तत् तन्दुलबैकालिकप्रकरणादिश्रुतमङ्गबाह्यम् । वा शब्दोऽत्रापि
 मेदकारणान्तरत्वसूचकः । इदमुक्तं भवति गणधरकृतं, पदत्रयं
 लक्षणतीर्थकरादेशनिष्पन्नं, ध्रुवं च यच्छ्रुतं तदङ्गप्रविष्टमुच्यते,
 तच्चद्वादशाङ्गीरूपमेव । यत्पुनः स्थविरकृतं, मुत्कलार्थाभिधानं,
 चलं च तदावश्यकप्रकीर्णादिश्रुतमङ्गबाह्यमिति ॥

વિ० આ० મા० ગા० ૫૫૦ પૃ० ૨૯૮॥

આ ટીકામાં અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યશ્રુતના બાબ્યકરે કરેલ વિવેકના સ્પષ્ટીકરણ ઉપરાન્ત ત્રણે વ્યાખ્યાઓનાં ભુદાં ભુદાં ત્રણ ઉદાહરણો છે, જે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

(ક) પહેલી વ્યાખ્યામાં અંગપ્રવિષ્ટને શ્રી ગૌતમ આદિ ગણ-ધરકૃત તરીકે ઓળખાવીને તેના ઉદાહરણ તરીકે દ્વાદશાંગશ્રુતને મૂક્યું છે, અને અંગબાહ્યને શ્રી ભદ્રબાહુ આદિ સ્થવિરકૃત તરીકે ઓળખાવી તેના ઉદાહરણ રૂપે આવશ્યકનિર્ણયિત વગેરે શ્રુત દર્શાવ્યું છે.

(જ) બીજી વ્યાખ્યામાં ગણધરના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તીર્થકરદ્વારા ઉપદેશાયેલ ત્રિપદી ઉપરથી રચાયેલ શ્રુતને અંગપ્રવિષ્ટ તરીકે ઓળખાવી તેનું ઉદાહરણ આપતાં એ શ્રુત તે દ્વાદશાંગી રૂપ જ છે એવો ખાસ ભાર મૂકી મહાધારીશ્રીએ માત્ર દ્વાદશાંગીને જ અંગપ્રવિષ્ટ કહ્યું છે અને છુટુંછવાયું તેમ જ પ્રશ્ન વિના જે અર્થપ્રતિપાદન થયું હોય તેના ઉપરથી રચાયેલ શ્રુતને અંગબાહ્ય તરીકે ઓળખાવી તેના ઉદાહરણમાં આવશ્યક આદિ શ્રુત અંગબાહ્ય છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

(ગ) ત્રીજી વ્યાખ્યામાં દરેક તીર્થમાં અવસરભાવી તરીકે જાતાવીને જ અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત કહેવામાં આવ્યું છે અને દરેક તીર્થમાં નિયમથી ન હોનાર શ્રુતને અંગબાહ્ય તરીકે ઓળખાવી તેના ઉદાહરણમાં તન્દુલવૈકલિક આદિને મૂક્યું છે.

પહેલી વ્યાખ્યાના ઉદાહરણમાં શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિ આદિ અને આવશ્યકનિર્ણયિત આદિ એ એ પદો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ આવશ્યકસૂત્ર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિકૃત છે એ મતલબનું સાધક પ્રમાણ ન મળે ત્યાંસુધી આવશ્યકનિર્ણયિત એ સામાસિકપદને હન્દ સમાસને બદલે સામા પદને અનુકુલ એવો તત્પુરૂષ સમાસ જ લેવો જોઈએ; અને એ સમાસ લેતાં તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે આવશ્યકનિર્ણયિત વગેરે જે શ્રુત શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિ વગેરેનું અન્ય-

વેલું છે તેને અંગબાહ્ય સમજવું; નિર્ચુકિત શ્રી ભદ્રાહરિશ્વામીની
 હોવાની પ્રસિદ્ધ જાણીતી છે. તેથી જ તેનું ઉદ્દાહરણ આપ્યું
 છે. આ પ્રથમ વ્યાખ્યાના ઉદ્દાહરણ ઉપરથી મૂલ આયશ્વકસૂત્રના
 કર્તા વિષે કશો જ પ્રકાશ પડતો નથી. બીજી વ્યાખ્યામાં અંગબાહ્યના
 ઉદ્દાહરણ તરીકે આવશ્યકને મુખ્યપણે મૂક્યું છે, અને એને છુટાછવાયા
 કે પ્રશ્ન વિનાના જ ભગવાનના ઉપદેશ ઉપરથી રચાયેલું કહેવામાં
 આવ્યું છે. જ્યાંસુધી ગણધરને આવશ્યકના કર્તા તરીકે અસંદિગ્ધપણે
 સાબિત કરતો પ્રાચીન ઉલ્લેખ મળી ન આવે ત્યાં સુધી આવશ્યકસૂત્રને
 અર્થ રૂપે શ્રી તીર્થંકરકથિત માનવા છતાં તેને શબ્દરૂપે ગણધરકૃત
 કેમ માની શકાય ? અને વળી જ્યારે ઉલટાં અનેક વિરોધી પ્રમાણો
 આવશ્યકસૂત્રને ગણધર ભિન્ન આચાર્યપ્રણીત ખતાવનારાં મળતાં હોય
 ત્યારે એમ માનવું એ તો સ્પષ્ટ પ્રમાણોની અવમાનના કરવા જેવું
 થાય. અસબ્યત્ત, સ્થવિર શબ્દ ગણધરને પણ લાગુ પડે છે, પણ
 તેથી આવશ્યકસૂત્ર ગણધરકૃત જ છે એમ કાંઈ ફલિત થતું નથી.
 મહાધારીશ્રીની ટીકાના ઉલ્લેખ ઉપરથી (તત્ત્વાર્થભાષ્ય આદિના
 ઉલ્લેખોને ધ્યાનમાં લઈ) અર્થ કાઢવા જમ્યે તો સરલપણે એટલો
 જ અર્થ નીકળી શકે કે વગર પ્રશ્ન જ તીર્થંકરના ઉપદેશ ઉપરથી
 રચાયેલ જે આવશ્યક વગેરે શ્રુત તે અંગબાહ્ય. આટલો અર્થ આ-
 વશ્યકના કર્તા તરીકે કોઈ વ્યક્તિનો નિર્ણય કરવા બસ નથી. તેવા
 નિર્ણય માટે તો વિવાદગ્રસ્ત સ્થલમાં સ્પષ્ટ પ્રમાણો જોઈએ. જે ત-
 ત્ત્વાર્થભાષ્ય આદિના ઉપર ટાંકેલા ચાર સ્પષ્ટ પ્રમાણો આપણી
 સામે ન હોત તો મહાધારીશ્રીની ટીકાનો અધ્ધારવાળો ઉલ્લેખ
 ગણધરને આવશ્યકના કર્તા તરીકે મનાવવા આપણને લલચાવત.
 બીજી વ્યાખ્યા અને તેનાં ટાંકેલ ઉદાહરણ આપણને પ્રસ્તુત ચર્ચામાં
 કાંઈ ઉપયોગી નથી. તેથી તે પર વિચાર કરવો એ અસ્થાને છે.
 એકંદર ઉપર આવેલ મહાધારીશ્રી હેમચંદ્રની ટીકા આવશ્યકને ગણ-
 ધરકૃત સાબિત કરવા કોઈ સ્પષ્ટ પુરાવો પૂરો પાડતી નથી; તેથી

(૫૨)

મૂલ, નિર્ચુકિત, તેનું લાભ્ય અને મલધારીશ્રીકૃત ટીકા એ બધાં તત્ત્વાર્થ લાભ્ય આદિના પ્રથમ ટાંકેલ ઉદ્દેષોને સંવાદી બને એ રીતે જ ઘટાવવાં જોઈએ.

છેલ્લે એક પ્રશ્ન રહે છે; અને તે એ કે ભગવાનશ્રી મહાન વીરે પ્રતિક્રમણુ ધર્મ ઉપદેશ્યો, ન્યારે તેઓશ્રીએ પોતાના શિષ્ય પરિવારને પ્રતિક્રમણુનું વિધાન અવશ્યકર્તાન્ય તરીકે ઉપદેશ્યું ત્યારે તે શિષ્ય પરિવાર એ વિધાનનું પાલન કરતી વખતે કાંઈને કાંઈ શબ્દો, વાક્યો કે સૂત્રો ખેલતા જ હશે. જે એ શિષ્ય પરિવાર સમક્ષ પ્રતિક્રમણુ વિધાયી શબ્દ પાઠ ન હોય તો તે પ્રતિક્રમણુકરે જ કેવી રીતે ? અને જે શબ્દ પાઠ હોય તો તે પાઠ ગણુધર સિવાય અન્યરચિત માનવામાં શું પ્રમાણુ છે ? અલબત્ત, આ પ્રશ્ન મને પહેલાં પણ મચેલો અને અત્યારે પણ થાય છે; છતાં જ્યારે સંપૂર્ણ આવશ્યક ગણુધર કૃતજ છે એ મતલબનું કોઈ સ્પષ્ટ પ્રમાણુ જ નથી મળતું અને ગણુધર ભિન્નકૃત હોવાના એકથી વધારે સ્પષ્ટ પ્રમાણુ મલે છે ત્યારે એમજ સમન્વય કરવાની ફરજ પડે છે કે અત્યારે જે આવશ્યકસૂત્રના કર્તાનો પ્રશ્ન ચર્ચવામાં આવે છે તે આવશ્યકસૂત્ર એ સમજવું જોઈએ કે જેના ઉપર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિની નિર્ચુકિત મલે છે. તે બધાં સૂત્રો નિર્ચુકિતથી પ્રાચીન તો છેજ અને એ સૂત્રોના કર્તાની જ આ સ્થલે ચર્ચા છે. આવશ્યક તરીકે આજે મનાતાં બધાં સૂત્રો અક્ષરશઃ નિર્ચુકિતપૂર્વભાવી નથી, ઘણા સૂત્રો દેશ, કાલ આદિના પરિવર્તન સાથે લાભની સંભાવનાથી નિર્ચુકિત પછી પણ રચાયેલાં અને ઉમેરાયેલાં પણ છે અને આજે આપણે એ સર્વે સૂત્રોને નિર્ચુકિતપૂર્વભાવી સૂત્ર જોટલાજ અગત્યના માનીએ છીએ. તેવી રીતે ગણુધરશ્રી સુધર્માથી મોંડી ભદ્રબાહુસ્વામિ સુધી પણ અનેક સૂત્રો રચાયેલાં હોવા જ જોઈએ; તેથી જ શ્રી સિદ્ધસેનગણિ વગેરે આવશ્યકસૂત્રને શ્રી જણુ, પ્રભાવ આદિ આચાર્યપ્રણીત કહે છે. અલબત્ત એ સૂત્રસમૂહમાં કોઈ કોઈ સૂત્ર ગૌતમાદિ ગણુધરકૃત પણ હોય

એવી સંભાવનાને ખાસ સ્થાન છે; પણ અહીં મારો મુદ્દો સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ આવશ્યકતાના કર્તા સંબંધે છે. હું પહેલાં જ સૂચિત કરી ગયો છું કે ઉપલબ્ધ પ્રમાણો માત્ર એટલું જ સાબિત કરી શકે કે ઉપલબ્ધ સંપૂર્ણ આવશ્યકશ્રુતસ્કંધ ગણુધરકૃત નથી; આથી કોઈ અમુક સૂત્ર ગણુધરકૃત હોય એમ માનવામાં કશોજ બાધ નથી અને તેથી જ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના ‘ધરિયાવહિય સૂત્ર ગણુધરકથિત છે એ મતક્ષયના’ ઉલ્લેખને પણ ઘટાવી શકાય તેમ છે.

સંપૂર્ણ આવશ્યકતાના સૂત્રો કોઈ એક જ કર્તાની કૃતિ હોય તેમ નથી. તેના કર્તા શ્રી જંબુ, પ્રભવ આદિ અનેક સ્થવિરો હોય તેવો સંભવ છે, અને તેમ છતાં તે આવશ્યકતું પ્રાચીનત્વ અને મહત્ત્વ જરાયે ઘટતું નથી. હવે પછી કોઈ વિચારક સંપૂર્ણ આવશ્યકસૂત્રને ગણુધરકૃત સાબિત કરે એવા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો રજુ કરશે તો તે સંબંધમાં જરા પણ પૂર્વગ્રહ રાખ્યા સિવાય પ્રમાણાનુસારી વિચાર કરવા અને ફરી પ્રમાણોનું બલાબલ તપાસવા પ્રયત્ન થશે.

સંપૂર્ણ ઉપલબ્ધ આવશ્યકશ્રુતસ્કંધ ગણુધરકૃત નથી. તેમજ તેના બધાં સૂત્રો કોઈ એક કર્તાની કૃતિ નથી એ વાત જો ઉપરની વિચારસરણીથી સાબિત થતી હોય તોયે કેટલુંક ખાસ વિચારવાનું અને પરીક્ષણ કરવાનું કામ બાકી રહે છે. જેમ કે ભગવાનશ્રી મહાવીરના સમયમાં ક્યાં ક્યાં આવશ્યકને લગતાં સૂત્રો વ્યવહારમાં આવતાં અને ક્યાં ક્યાં તે વખતે રચાયેલાં, તેમ જ તે પ્રાચીન સૂત્રો ચાલુ રહીને નવીન સૂત્રો ક્યાં ક્યાં ક્યારે ઉમેરાયાં, તેમજ નવીન સૂત્રો દાખલ થતાં કેટલાં પ્રાચીન સૂત્રો વ્યવહારમાંથી અદૃશ્ય થયાં અગર તો રૂપાંતર પામ્યાં; તેમજ પ્રત્યેક પ્રાચીન કે ઉત્તરકાલીન સૂત્રો કોની કોની કૃતિ છે; આ અને આના જેવા અનેક વિચારણીય પ્રશ્નો છે, તેનો જિહાપોહ કરવાનું મન નથી એમ તો નહિ જ.

પણ અત્યારે એ જીમ કરવા સાવકાશ ન હોવાથી વિચારક અને
 ઐતિહાસિક વિદ્વાનોનું આ બાબત તરફ લક્ષ્ય ખેંચું છું. આજ્ઞા છે
 કે વિદ્યારસિકો આ બાબતમાં વધારે મહેનત કરી નવું ધણું બહુવા
 જેવું ઉપસ્થિત કરશે.

ગૂજરાત પુરાતત્ત્વ મંદિર.
 અમદાવાદ.
 આ. સુ. ૫, સં. ૧૯૮૩
 મંગળવાર

}

૫. સુખલાલભ.

આવશ્યક કે પ્રતિક્રમણ

તું

રહસ્ય.

આવશ્યકની મહત્તા:

વૈદિક સમાજમાં 'સંધ્યા' તું, પારસીઓમાં ખોરદેહ અવસ્તાતું, યાહુદી અને મુરોપીયનોમાં પ્રાર્થનાતું અને મુસલમાનોમાં નમાઝતું જેટલું મહત્ત્વ છે, તેટલું જ મહત્ત્વ જૈન સમાજમાં આવશ્યકતું છે.

સંપ્રદાયો અને આવશ્યક:

જૈન સમાજની મુખ્ય બે શાખાઓ છે. (૧) શ્વેતાંબર અને (૨) દિગંબર. દિગંબર સંપ્રદાયમાં મુનિ પરંપરા વિચ્છિન્નપ્રાયઃ (ભગભગ અપ્રાપ્ય) છે, તેથી મુનિઓને માટે 'આશ્વયક વિધાન' તે સંપ્રદાયમાં માત્ર શાસ્ત્રમાં છે; પરંતુ વ્યવહારમાં નથી. આવશ્યકનો જેટલો પ્રચાર શ્વેતાંબર શ્રાવકોમાં છે તેટલો દિગંબર શ્રાવકોમાં નથી, વળી દીગંબર સમાજના બહારનારો કે પ્રતિમાધારિ આદિ જે હોય છે તેમનામાં પણ માત્ર સામાયિક કરવાનો પ્રચાર છે. વ્યસ્થિત પદ્ધતિએ જ્યે આવશ્યક કરવાનો નિયમિત પ્રચાર તો માત્ર શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં

(૧૫૬)

છે અને તે આઆવૃદ્ધપ્રસિદ્ધ પણ છે. વધારામાં એ પણ ઉમેરવાની જરૂર છે કે દીગંબર સંપ્રદાયમાં દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એ પાંચ પ્રકારના આવશ્યકવિધાનની પ્રસિદ્ધિ શ્વેતાંબર જેવી નથી. સાર માત્ર એટલોજ છે કે શ્વેતાંબર સંપ્રદાય જેમ સાયંકાળે, પ્રાતઃ કાળે, પખવાડિયાને અંતે, ચાતુર્માસને અંતે અને વર્ષને અંતે અલગઅલગ કે સમુદાયમાં પુરૂષ તેમજ સ્ત્રીઓ એકત્ર થઈ જે ક્રમાનુસાર જ્યે આવશ્યક કરે છે તે પ્રકારે કરવાની પદ્ધતિ તેમજ રૂઢિ દીગંબર સંપ્રદાયમાં નથી.

શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની પણ બે મુખ્ય શાખાઓ છે (૧) મૂર્તિ પૂજક અને (૨) સ્થાનકવાસી. આ બન્ને સંપ્રદાયની શ્રાવક તેમજ સાધુ સંસ્થાઓમાં પાંચે પ્રકારે જ્યે આવશ્યકનો નિયમિત પ્રચાર અધિકાર પ્રમાણે યથાસ્થિત ચાલુજ છે.

આવશ્યક અને સાધુ સમાજ:

ઉપરોક્ત બન્ને શાખાઓમાં સાધુઓને તો સાંજ અને સવાર આવશ્યક અવશ્ય કરવાનું હોય છે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં એવી આદા છે કે પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ કરના સાધુઓ આવશ્યક નિયમપૂર્વક કરેજ, આ આદા ન પાળવામાં ન આવે તો તે સાધુપદનો અધિધારી નથી.

અમ્લવશ્યક અને શ્રાવકસમુદાય:

શ્રાવક કે ગૃહસ્થ વર્ગમાં આવશ્યક વિકલ્પે છે, અર્થાત્ જે ભાવિક અને નિયમવાળા હોય છે, તે તે અવશ્ય કરે છે અને બાકીના માટે તો આ પ્રવૃત્તિ અચ્છિક છે. આમ હોવા છતાં પણ આપણો તો અનુભવ છે કે જેઓ હંમેશાં આવશ્યક કરતા હોતા નથી તેઓ પણ પખવાડિયાને અંતે, ચાતુર્માસને અંતે કે છેવટે વર્ષને અંતે તો આવશ્યક કરેછેજ. શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં આવશ્યક નો એટલો બધો આદર છે કે જે બ્યકિત બીજો કોઈ પણ પ્રસંગે ધર્મસ્થાનમાં ન જતી હોય તે પણ સાંવત્સરિક

પર્વ પ્રસંગે ધર્મસ્થાનમાં આવશ્યક ક્રિયા કરવાને માટે એકત્રિત થાય છે, અને તે ક્રિયા કરી પોતાને અહોભાગ્ય માને છે. આમ આ સંપ્રદાયમાં ઉપર્યુક્ત ક્રિયાનું મહત્વ અધિકતર છે. તેથીજ આ સંપ્રદાયના અનુયાયિઓ પોતાના સંતાનોને ધાર્મિક શિક્ષણ આપતી વખતે સૌથી પહેલાં આવશ્યક ક્રિયાજ શિખવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

જન સમુદાયમાં આ રીતે ‘આવશ્યક’ માટે સાદર પ્રવૃત્તિ છે, તે જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે તેના મહત્ત્વનું કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઈયે.

આવશ્યક ક્રિયાની પ્રાચીનતા:

આ કારણોના વિચારમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં એક વસ્તુ તપાસવી જરૂરની છે. ‘આવશ્યકક્રિયા’ ની વિધિ યૂર્ણિના જમાના કરતાં પણ પ્રાચીન છે, કેમકે તેનો ઉલ્લેખ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જેવા પ્રતિષ્ઠિત આચાર્યે પોતાની ‘આવશ્યક વૃત્તિ’ પૃષ્ઠ ૭૯૦ માં કરેલ છે. તેજ વિધિ ફેરફાર વિના જેમની તેમ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયમાં ચાલી આવે છે, પરંતુ સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયમાં તેમ નથી; આ વસ્તુ તે તે સંપ્રદાયોની સામાયારી જોવાથી સ્પષ્ટ થાય છે. સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયની સામાયારીમાં જે પ્રકારે ‘આવશ્યકક્રિયા’ ના ‘પુલ્કર-વર-દોલકે, સિદ્ધાર્ણ, બુદ્ધાર્ણ, અરિહંત ચૈદ્યાર્ણ, આયરિય ઉવજ્ઞાપ, અઘ્મૂટિઠયો ડહું, આદિ સૂત્રોમાં જેમ કાપકુપ કરવામાં આવી છે તેમ તે ક્રિયાની પ્રાચીન વિધિમાં પણ કાપકુપ કરવામાં આવી છે. મૂર્તિપૂજક શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની સામાયારીમાં ‘આવશ્યકક્રિયા’ ના સૂત્રો તેમજ વિધિનો જે ઉલ્લેખ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કર્યો છે તેમાં કાંઈપણ ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી; અર્થાત્ ‘સામાયિક આવશ્યક’ એટલે પ્રતિક્રમણની સ્થાપનાથી માંડીને ‘પ્રત્યાખ્યાન’ વા પચ્ચખાણ સુધી જ્યે આવશ્યકના સૂત્રો અને વિધિનો ક્રમ તેનો તેજ છે. જોકે પ્રતિક્રમણની સ્થાપના પહેલાં ચૈત્યવંદન કરવાની અને છઠ્ઠા આવશ્યક

ષઠી સ્તવન, સન્નિધિ, સ્તોત્ર આદિ બોલવાની જે પ્રથા સકારણુ દાખલ કરવામાં આવી છે જે કારણુનો વિચાર આગળ કરીશું; તેમ છતાં પણ મૂર્તિપુજક સંપ્રદાયની આવશ્યકક્રિયા તપાસતાં સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે તેમાં આવશ્યકના સૂત્રો અને વિધિનો ક્રમ આજ સુધી પ્રાચીન પ્રમાણે જ ચાલ્યો આવે છે,
આવશ્યકની વ્યાખ્યા અને તેના અધિકારી:

જે ક્રિયા અવશ્ય કરવા લાયક છે, તેજ આવશ્યક કહેવાય છે; આ ક્રિયા સર્વને માટે ન હોઈ શકે, તે અધિકારી ભેદથી જુદી જુદી પણ હોઈ શકે. એક મનુષ્ય જે ક્રિયાને આવશ્યક સમજીને નિત્ય કરે છે, તેને જ ખીજે મનુષ્ય અનાવશ્યક સમજે છે. એક મનુષ્ય કાંચન અને કામિનીને આવશ્યક તરીકે સર્વસ્વ માની લઈ તે મેળવવા પોતાની સર્વ શક્તિ ખર્ચી નાંખે છે; ત્યારે ખીજે તેને અનાવશ્યક સમજે છે. અને તેના સંગથી બચવા બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ અને પ્રયત્ન પણ કરે છે, તેથી આવશ્યકક્રિયાના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં પહેલાં તેનો અધિકારી કાણ હોઈ શકે તે વિચારવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે

સામાન્યતઃ દેહધારી પ્રાણીઓના બે વિભાગ હોય છે (૧) અન્તર્દષ્ટિ અને (૨) બહીર્દષ્ટિ. જેની દષ્ટિ આત્મામાં રમી રહી છે, અર્થાત્ જે સહજ કુદરતી સુખ પ્રગટ કરવાના વિચાર તેમજ પ્રયત્નમાં મગ્ન રહે છે તે જીવ અન્તર્દષ્ટિ છે આવા જીવને માટેજ આવશ્યકક્રિયાનો વિચાર છે, આથી એતો સિદ્ધજ છે કે જે જડ પુદ્ગલમાં આત્માને ભૂલી ગયો નથી, અને કાંઈ પણ જડ વસ્તુ જેની દ્રષ્ટિને લોભાવી શકતી નથી, તેને માટે તો આવશ્યકક્રિયા એજ ઉપયોગી વસ્તુ છે; કારણકે તેના દ્વારા આત્મા સહજ સુખનો અનુભવ કરી શકે છે. વળી અન્તર્દષ્ટિ જીવ પણ સહજ સુખનો અનુભવ ત્યારેજ કરી શકે છે કે જ્યારે તેનામાં સમ્યક્ત્વ, ચેતના, ચારિત્ર આદિ ગુણો પ્રગટ થઈ ચૂક્યા હોય. આવાજ જીવો

આ ક્રિયાને આવશ્યક સમજે છે, આ ક્રિયા સમ્યક્ત્વ આદિ ગુણોનો વિકાસ કરનાર મદદગાર સાધન છે; આથી કરીને જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રગટ કરવાને સાર જો ક્રિયા અવશ્ય કરવા યોગ્ય છે તેજ આવશ્યક છે.

એવું 'આવશ્યક' જ્ઞાન અને ક્રિયા એ ઉભય રૂપ છે; અર્થાત્ એ ઉપયોગપૂર્વક કરવાની ક્રિયા છે. તે ક્રિયા આત્માના સુખોત્તે શુવાસિત (ફેલાવો) કરનાર હોવાથી 'આવાસક' પણ કહેવામાં છે. વૈદિક દર્શનમાં આવશ્યકકર્મની જગ્યાએ 'નિત્યકર્મ' શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે; જન દર્શનમાં આવશ્યક, ક્રિવ. નિગ્રહ, વિશોધિ. અધ્યયન વદ્ક, વર્ગ, ન્યાય, આરાધના, માર્ગ આદિ શબ્દો એવા છે કે જે 'આવશ્યક' શબ્દના સમાન અર્થવાળા અર્થાત્ પર્યાય શબ્દો છે. (આવશ્યક વૃત્તિ) પ્રાં પૃ. ૩.

આવશ્યકનું સ્વરૂપ:

સ્થૂલ દષ્ટિએ આવશ્યક ક્રિયાના છ વિભાગો છે: (૧) સામાયિક, (૨) ચતુર્વિંશતિ સ્તવ, (૩) વન્દન (૪) પ્રતિક્રમણ, (૫) કાર્યોત્સર્ગ અને (૬) પ્રત્યાખ્યાન. આ દરેકના સ્વરૂપનો પણ વિચાર કરોયે.

૧. સામાયિક:

રાગદ્વેષને તામે ન થતાં સમભાવ અર્થાત્ માધ્યસ્થભાવમાં રહેવું, એટલે કે સર્વની સાથે આત્માની માફકજ વ્યવહાર કરવો તે 'સામાયિક' છે. (આં નિં ગાં ૧૦૩૨) તેના સમ્યક્ત્વ-સામાયિક, શ્રુતસામાદિક અને ચારિત્રસામાયિક એ ત્રણ બેદ છે; કારણકે સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને ચારિત્ર એ ત્રણ દ્વારાજ સમ-ભાવમાં સ્થિર રહી શકાય છે. ચારિત્ર સામાયિક પણ અધિકારીની અપેક્ષાએ દેશ અને સર્વ એમ બે પ્રકારે છે, દેશ સામાયિક ચારિત્ર બહુસ્થને અને સર્વ સામાયિક ચારિત્ર સાધુઓને હોય છે. (આં નિં ગાં ૭૯૬) સમતા, સમ્યક્ત્વ, શાન્તિ, સુવિહિત આદિ શબ્દો 'સામાદિક'ના પર્યાય શબ્દો છે. (આં નિં ગાં ૧૦૩૩) ૨ ચતુર્વિંશતિ સ્તવ:

એવીશ તીર્થંકર કે જે આપણો સર્વ ગુણસંપન્ન આદર્શ છે તેમની સ્તુતિ કરવી તે 'ચતુર્વિંશતિ સ્તવ'; તેના દ્રવ્ય અને ભાવ

એ બે પ્રકાર છે. પુષ્પાદિ સ્મૃતિયુક્ત સાધન દ્વારા તીર્થ કરોની પૂજા કરવી તે ‘દ્રવ્યસ્તવ’, અને તેમના વાસ્તવિક મુણ્ડનું આપન કે સ્તુતિ કરવી તે ‘ભાવસ્તવ’. (આં. ૫૦ ૫૦ ૪૯૨.) અધિકારી વિશેષે દ્રવ્યસ્તવ પણ ગૃહસ્થને અતિ લાલ દ્રવ્યક છે તે જ્ઞાત નિસ્તારપૂર્વક આવશ્યકનિયુક્તિ ૫૦ ૪૯૨-૩ માં બતાવી છે.

હો સંનદન:

જેના દ્વારા પૂજ્ય કે સુરજન પ્રતિ બહુમાન પ્રગટ કરી શકાય તે પ્રકારનો મન, વચન અને કામાનો વ્યાપાર કે પ્રવૃત્તિ તે ‘વન્દન’ છે; શાસ્ત્રમાં વન્દનને ચિત્તિકર્મ, કૃતિકર્મ, પૂજાકર્મ આદિ પર્વાય શબ્દ વડે પણ ઓળખાવ્યું છે. (આં. નિં. ગાં. ૧૧૦૩.) વન્દનનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણવા માટે વન્દન કોણ હોય છે ? તેમના પ્રકાર કેટલા ? અવન્દન વન્દનથી દોષ શો ? વન્દન કરતી વખતે શા શા દોષો દૂર કરવા ? આદિ વસ્તુ જાણવાની જરૂર છે.

દ્રવ્ય અને ભાવ બન્ને ચારિત્રથી યુક્ત મુનિજ વન્દન કરવા યોગ્ય છે. (આં. નિં. ગાં. ૧૧૦૬.) આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને રત્નાધિક એ પાંચ પ્રકારના મુનિ વન્દન છે. (આં. નિં. ગાં. ૧૧૮૫) જે દ્રવ્યલિંગ (વેપ અને ક્રિયા) અને ભાવલિંગ (આત્મજાગૃતિ) તે બેમાંના એક કે બન્નેથી રહિત છે તે અવન્દન છે. અવન્દનીય અને વન્દનીયના સંબંધમાં સિક્કાની ચતુર્ભાંગી પ્રસિદ્ધ છે. (આં. નિં. ગાં. ૧૧૩૮.)

જેમ ચાંદી શુદ્ધ હોવા છતાં તેના પરની છાપ ખરાબર ન હોય તો તે સિક્કો ગ્રહણ કરી શકાતો નથી; તેમ જે ભાવલિંગ યુક્ત છે, પરંતુ દ્રવ્યલિંગ રહિત છે તેવા પ્રત્યેકશુદ્ધ આદિને વન્દન કરી શકાતું નથી. જેમ ચાંદી અશુદ્ધ હોય, છતાં તેના પર છાપ ખરાબર હોય તો પણ તે સિક્કો ગ્રહણ કરી શકાતો નથી; તેમ દ્રવ્ય લિંગ હોવા છતાં ભાવલિંગ ન હોય એવા પાર્શ્વરક્ષ

આદિ પાંચ પ્રકારના કુસાધુને પણ વન્દન કરવું ચોખ્ખું નથી. જેમ અશુદ્ધ ચાંદી પર બરાબર છાપ ન હોય તેવા સિક્કા ચાલતા નથી; તેમ દ્રવ્ય અને ભાવ તે બંને લિંગથી રહિત સાધુ પણ વન્દનીય નથી. તો પછી વન્દનીય માત્ર તેજ છે કે જે શુદ્ધ ચાંદી અને તે પર ચોખ્ખી છાપ હોય તેવા સિક્કાની માફક દ્રવ્ય અને ભાવ એ બંનેલિંગ સહિત હોય. (આં નિં ગાં ૧૧૩૮) અવન્ધને વન્દન કરનારને કર્મની નિર્જરા થતી નથી, તેમ કીર્તિ પણ મળતી નથી; પરંતુ અસંયમ આદિ દોષોના અનુમોદન દ્વારા (આં નિં ગાં ૧૧૦૮) અવન્ધને વન્દન કરવાથી વન્દન કરનારનેજ દોષ લાગે છે એટલું જ નહિ પણ, ગુણી પુરૂષો દ્વારા પોતાને વન્દન કરાવવાથી અસંયમની વૃદ્ધિ દ્વારા અવન્દનીય આત્માનો પણ અધઃપાત થાય છે. (આં નિં ગાં ૧૧૧૦) વન્દન બીજી દોષ રહિત હોવું જોઈએ; અનાદત આદિ બીજી દોષ આં નિં ગાં ૧૨૦૭ થી ગાં ૧૨૧૧ માં બતાવ્યા છે.

૪ પ્રતિક્રમણુ:

પ્રમાદ યા અભગત દશાને લઈ આત્મા અશુભ યોગ (વ્યાપાર) ને પ્રાપ્ત કરે તો તેને ફરી શુભ યોગ પ્રાપ્ત કરાવવો તે ‘પ્રતિક્રમણુ’* છે; તેમજ અશુભ યોગને છોડી ઉત્તરોત્તર શુભ યોગમાં વર્તવું

* સ્વસ્થાનાચ-પરસ્થાનં, પ્રમાદસ્ય વશાદ્રતઃ ।

તત્રૈવ ક્રમણં ભૂયઃ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

પ્રતિ પ્રતિ વર્તનં વા, શુમેષુ યોગેષુ મોક્ષફલદેષુ ।

નિઃશલ્યસ્ય યતેર્યત્, તદ્વા જ્ઞેયં પ્રતિક્રમણમ્ ॥ ૧ ॥

આવશ્યકસૂત્ર. પૃ. ૫૫૩

પ્રમાદને લઈ પોતાના સ્થાનથી પરસ્થાનને વિષે આત્મા ગયો હોય, તેને ત્યાંથી પાછો ફેરવી સ્વસ્થાનમાં લાવવો એ પ્રતિક્રમણુ છે; શલ્ય રહિત બનીને મોક્ષ રૂપી ફલને દેનાર શુભ યોગને વિષે વારંવાર વર્તન કરવું એ પણ પ્રતિક્રમણુ છે.

પણ 'પ્રતિક્રમણ' છે. પ્રતિવરણ, પરિહરણ, વારણ, નિર્ગતિ, નિન્દા, ગર્હા, અને શોષિ આદિ શબ્દો પ્રતિક્રમણના પર્યાય શબ્દો છે. (આં નિં ગાં ૧૨૩૩) આ શબ્દોના ભાવ બતાવવા દરેક શબ્દની વ્યાખ્યા પર એક એક મનોરંજક દૃષ્ટાંત પણ આપેલ છે. (આં નિં ગાં ૧૨૪૨)

પ્રતિક્રમણનો અર્થ પાછું ફરવું એટલે એક સ્થિતિમાંથી ફરી સૂળ સ્થિતિમાં આવવું એટલેજ છે; આ સામાન્ય વ્યાખ્યા પ્રમાણે તો અશુભ યોગ ત્યાગી, શુભ યોગ પ્રાપ્ત કરી ફરી અશુભ યોગમાં આવવું તે પણ પ્રતિક્રમણ કહી શકાય; માટેજ પ્રતિક્રમણના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત એવા બે ભેદ પાડેલા છે. (આં ૪૦ ૫૦ ૫૫૨) આવશ્યક્રિયામાં જે પ્રતિક્રમણ છે તે અપ્રશસ્ત નહિ, પરંતુ પ્રશસ્ત છે; કારણકે અહીં માત્ર અન્તર્દૃષ્ટિ અર્થાત્ આધ્યાત્મિક પુરુષોનોજ વિચાર કરેલ છે.

દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક આદિ પ્રતિક્રમણના પાંચ ભેદ પણ પ્રાચીન અને શાસ્ત્રસંમત છે; કારણકે તેનો ઉદ્દેશ્ય શ્રી ભદ્રાહસ્વામિએ પણ કરેલો છે. (આં નિં ગાં ૧૨૪૭) કાળભેદથી ત્રણ પ્રકારના પ્રતિક્રમણ પણ કહ્યા છે; (૧) ભૂતકાળમાં લાગેલ દોષની આલોચના કરવી, (૨) સંવર કરી વર્તમાનકાળના દોષથી રક્ષણ કરવું અને (૩) પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા ભવિષ્યકાળના દોષોને રોકવા. (આં ૪૦ ૫૦ ૫૫૧)

આત્માની ઉત્તરોત્તર વિશેષ શુદ્ધ રૂપેસ્થિરતા યાચ તેવી ધ્યેય રાખનાર અધિકારી જીવોએ એ પણ જાણવું જરૂરનું છે કે પ્રતિક્રમણ શાનું કરવાનું છે? મિથ્યાત્વ, અપિરતિ, કષાય અને અપ્રશસ્ત યોગ એ ચારનું પ્રતિક્રમણ કરવાનું છે; અર્થાત્ મિથ્યાત્વ તજી સમક્તિ મેળવવું, અવિરતિ તજી વિરતિ (ત્યાગ) સ્વીકારવો, કષાય

હૂર કરી ક્ષમા આદિ ગુણો પ્રગટાવવા અને સંસાર વધારનાર પ્રવૃત્તિ તથા આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી.

— સામાન્ય રીતે પ્રતિક્રમણના દ્રવ્ય અને ભાવ એમ બે પ્રકાર છે. ભાવ પ્રતિક્રમણજ ઉપાદેય છે, દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ નહિ. જે ક્રિયા લોકોને બતાવવા અર્થે કરવામાં આવે તે દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ છે; દોષનું પ્રતિક્રમણ કર્યા પછી પણ તે તે દોષનું વારંવાર સેવન કરવું તે પણ દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણ છે. દ્રવ્ય પ્રતિક્રમણથી આત્મશુદ્ધિ થવાને બદલે ઘટ્ટતા દ્વારા અનેક દોષોની પુષ્ટિ થાય છે; તેના પર આપેલ કુંભાર અને કુશક સાધુનું દૃષ્ટાંત આબાલવૃદ્ધપ્રસિદ્ધ છે.

૫ કાયોત્સર્ગ:

‘ધર્મ’ કે શુદ્ધ ધ્યાન માટે એકાગ્ર બની, શરીર પરથી મમતાનો ત્યાગ કરવો એ ‘કાયોત્સર્ગ’ છે; તે યથાર્થ રીતે કરવા માટે તેના દોષો તજવા જાઇયે. એ દોષો ઘોટક આદિ ઓગણીશ પ્રકારના છે. (આં નિં ગાં ૧૫૪૬-૪૭)

કાયોત્સર્ગથી દેહ અને શુદ્ધિની જડતા દૂર થાય છે; કારણકે તે દ્વારા વાયુ આદિ ધાતુઓની વિષમતા (અસમાનતા) દૂર થઇ, પરિણામે શુદ્ધિની મન્દતા હટી જાય છે; અને વિચાર શક્તિનો વિકાસ થાય છે. સુખદુઃખતિનીક્ષા અર્થાત્ અનુકુળ અને પ્રતિકુળ એવા બન્ને પ્રકારના સંયોગોમાં સમભાવ રાખવાની શક્તિ તેનાથી પ્રાપ્ત થાય છે, ભાવના અને ધ્યાનનો અભ્યાસ પણ પુષ્ટ બને છે અને અતિચારનું ચિંતન પણ કાયોત્સર્ગમાં સારી રીતે થઈ શકે છે. આમ કાયોત્સર્ગ એ બહુજ મહત્વની ક્રિયા છે.

કાયોત્સર્ગની અંદર લેવાતા એક શ્વાસોશ્વાસનું કાલપ્રમાણ શ્લોકના એક ચરણના ઉચ્ચારના કાલપ્રમાણના જેટલું છે.

૬ પ્રત્યાખ્યાન:

ત્યાગ તે ‘પ્રત્યાખ્યાન’ છે, ત્યાગ કરતા યોગ્ય વસ્તુઓ દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે પ્રકારે છે. અન્ન, વસ્ત્ર, ધન આદિ બાહ્ય વસ્તુઓ દ્રવ્ય રૂપે છે; જ્યારે અજ્ઞાન, અસંયમ, કષાય આદિ વૈભાવિક પરિણામ ભાવ રૂપે છે. અન્ન આદિ બાહ્ય વસ્તુઓને ત્યાગ પણ અજ્ઞાન આદિ ભાવત્યાગ માટે ભાવપૂર્વક કરવો જોઈએ, જે દ્રવ્યત્યાગ, ભાવત્યાગપૂર્વક ભાવત્યાગ માટે કરવામાં આવતો નથી, તે ત્યાગથી આત્માના ગુણોની પ્રાપ્તિ કે તેનો વિકાસ થતો નથી.

શ્રદ્ધા, જ્ઞાન, વન્દન, અનુપાલન, અનુભવો અને ભાવ એ છોડી શુદ્ધિ સહિત કરેલ પ્રત્યાખ્યાન શુદ્ધ છે. (આંવૃં ૦ પૃ ૮૬૭,)

પ્રત્યાખ્યાનનું ‘બીજું’ નામ ‘ગુણધારણ’ છે, કારણકે તેના વડે અનેક ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રત્યાખ્યાન કરવાથી આસ્થાનો નિરોધ અથવા સંવર થાય છે, સંવરથી તૃષ્ણાનો નાશ અને તૃષ્ણાના નાશથી અવર્ણનીય સમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે, જેનાવડે ક્રમશઃ મોક્ષનો પણ લાભ થાય છે.

આવશ્યકક્રિયાના ક્રમની સ્વાભાવિકતા તથા ઉપપત્તિ:

જે જીવો અન્તર્દષ્ટિ છે, તેના જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમભાવ અર્થાત્ સામાયિક પ્રાપ્તિ કરવાનો છે; તેથી તેના દરેક વ્યવહારમાં સમભાવ સ્પષ્ટ દેખી શકાય છે. આવા જીવો જ્યારે પ્રાર્થ જીવે તે સમભાવની ટોચે ચઢેલ જીવે કે જાણે છે ત્યારે તેઓના સ્વાભાવિક ગુણોની સ્તુતિ કરે છે; તે ઉપરાંત સમભાવમાં સ્થિત સાધુ પુરૂષને વન્દન કે નમસ્કાર કરવાનું પણ તે જાણે છે નથી. આવા અન્તર્દષ્ટિ જીવના જીવનમાં એવી સ્ફુર્તિ અર્થાત્ અપ્રમત્તા કે ભગવદશા હોય છે કે તેઓ કદાચિત્ પૂર્વવાસના કે કુસંજન લાભ સમભાવથી પતિત થાય તો પણ, તે પ્રમત્તાના કારણે

પ્રતિક્રમણ કરી પોતાની પૂર્વ સ્થિતિ (સમભાવ) પ્રાપ્ત કરીજ લે છે; અને કોઈ કોઈ વાર તો તે સ્થિતિથી પણ આગળ વધી જાય છે. ધ્યાન તે આધ્યાત્મિક જીવનની ચાવી છે, તેથીજ અન્તર્દર્શિ જીવો ચારંવાર ધ્યાન કરે છે. ધ્યાન દ્વારા આત્મશુદ્ધિ કરતા કરતા તેઓ આત્મસ્વરૂપમાં વિશેષપણે લીન થઈ જાય છે, અને પરિણામે જડ વસ્તુઓના ભોગના ત્યાગરૂપ પ્રત્યાધ્યાન તેમને માટે કુદરતી ક્રિયાજ વર્ણી જાય છે.

આમ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે આધ્યાત્મિક પુરૂષોના ઉચ્ચ અને સ્વાભાવિક જીવનના પૃથક્કરણ રૂપેજ ‘આવશ્યકક્રિયા’ છે, એમ હોવાથી તેનો ક્રમ પણ તેટલોજ સ્વાભાવિક અને કુદરતી છે.

ક્રમની સ્વાભાવિકતાની ઉપપત્તિ:—જ્યાં સુધી ‘સામાયિક’ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી ‘ચતુર્વિંશતિ સ્તવ’ ભાવપૂર્વક થઈ શકતું નથી; કારણ કે જ્યાં સુધી આત્મા પોતેજ સ્થિર કે સમભાવમાં હોતો નથી ત્યાં સુધી સમભાવના શખરે રહેલ મહાન પુરૂષોમાં રહેલ ગુણો જાણી શકતો નથી, તેમજ તે ગુણોથી ઉત્સાહિત અને પ્રસન્ન બની તેની પ્રશંસા પણ કરી શકતો નથી. આમ હોવાથી જ સામાયિકની પછી ‘ચતુર્વિંશતિ સ્તવ’ છે.

ચતુર્વિંશતિ સ્તવ કરનાર અધિકારી ‘વન્દન’ પણ વિધિપૂર્વક કરી શકે છે; કારણકે ચોવીશ તીર્થ કરના ગુણોથી પ્રસન્ન થઈ જેણે તેમની સ્તુતિ કરી નથી, તે તીર્થ કરમાર્ગના ઉપદેશક સદ્ગુરને ભાવપૂર્વક વન્દન કરી શકતો જ નથી. આથી કરીનેજ ચતુર્વિંશતિ સ્તવની પછી ‘વન્દન’નો ક્રમ છે.

વન્દનની પછી ‘પ્રતિક્રમણ’ રાખવાનો હેતુ એ છે કે આસો-અના ગુરૂ સમક્ષ જ કરી શકાય; જે ગુરૂવન્દન કરતો નથી, તેને આલોચના કરવાનો પણ આધકાર નથી. ગુરૂવન્દન સિવાય કરેલ

આલોચના નામ માત્રની જ આલોચના છે, તેનાથી કોઈપણ સાધ્યસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. સાચી આલોચના કરનાર અધિકારી જીવના પરિણામ એટલા નાત્ર અને કોમળ બની જાય છે કે તે સ્વયમેવ ગુરૂના ચરણમાં પોતાનું મસ્તક ઢાળી દે છે. આથી કરીને વન્દન પછી ‘પ્રતિક્રમણ’ છે.

કાયોત્સર્ગ માટે જરૂરી યોગ્યતા પ્રતિક્રમણ કર્યા પછીજ પ્રાપ્ત થાય છે; કારણકે જ્યાં સુધી પ્રતિક્રમણદ્વારા પાપની આલોચના કરી ચિત્તશુદ્ધિ કરી નથી, ત્યાં સુધી ધર્મધ્યાન કે શુક્લધ્યાન માટે એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરવાનો જે કાયોત્સર્ગનો ઉદ્દેશ છે તે કોઈપણ રીતે સફળ થતો નથી. આલોચના દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કર્યા વિના જે કાયોત્સર્ગ કરે છે; તેના મુખમાંથી ગમે તેવા પરમ પવિત્ર શબ્દોનો જાપ થાય તો પણ, તેના અંતરમાં ઉચ્ચ ગોચનો વિચાર કદી પણ ઉદ્ભવી શકતો નથી; કારણકે અનુભવેષ્ઠ વિષયોનું ચિન્તન ધ્યાનમાં ખડું થઈ જાય છે. માટે જ પ્રતિક્રમણ પછી ‘કાયોત્સર્ગ’નો ક્રમ છે,

કાયોત્સર્ગ કરી વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ, એકાગ્રતા અને આત્મમજા જે પ્રાપ્ત કરે છે, તેજ પ્રત્યાખ્યાનનો સાચો અધિકારી છે. જેને એકાગ્રતા પ્રાપ્ત કરી નથી, તેમજ સંકલ્પમજાનો સંગ્રહ કર્યો નથી; તે કદી પ્રત્યાખ્યાન કરે તો પણ, તેનો સારી રીતે નિર્વાહ કરી શકતો નથી. પ્રત્યાખ્યાન સર્વથી હેલ્લી આવસ્યકક્રિયા છે, કારણ કે તેને માટે વિશેષ ચિત્તશુદ્ધિ અને વિશેષ ઉત્સાહની આવસ્યકતા છે, તે કાયોત્સર્ગ કર્યા વિના પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. આમ હોવાથી કાયોત્સર્ગ પછી જ ‘પ્રત્યાખ્યાન’ આવે છે.

આમ વિચાર તેમજ અનુભવથી પ્રતીતિ થાય છે કે જ્યાં સુધી સ્થકનો જે ક્રમ છે તે, વિશેષ કાર્યકારણભાવની સાંકળથી સંકળાયેલો

છે; જેમાં ફેરફાર કરવાથી તેની સ્વાભાવિકતા ખંડન થયા વિના અન્ય કંઈ પરિણામ ન સંભવી શકે.

આવશ્યકક્રિયાની આધ્યાત્મિકતા:

જે ક્રિયા આત્માના વિકાસને લક્ષ્યમાં રાખી કરવામાં આવે છે તે આધ્યાત્મિક ક્રિયા છે. આત્માનો વિકાસ એટલે સમ્યક્ત્વ, ચેતના, ચારિત્ર આદિ જીવના સ્વાભાવિક ગુણોની ક્રમશઃ શુદ્ધિ કે વૃદ્ધિ. આ કસોટીપર જ્યે આવશ્યકને કસી જોતાં અભ્રાંત રીતે સ્પષ્ટ થશે કે 'આવશ્યક' એ સાચી આધ્યાત્મિક ક્રિયા છે.

જ્યે આવશ્યકની કસોટી:

સામાયિકનું ફક્ત પાપજનક વ્યાપારનો ત્યાગ છે; તેનાથી કર્મની નિજરા થઇ આત્માના ગુણોનો વિકાસ થાય છે. ચતુર્વિંશતિ સ્તવનો ઉદ્દેશ ગુણાનુરાગની વૃદ્ધિ દ્વારા ગુણની શુદ્ધિ છે; તે દ્વારા પણ આત્માના ગુણોની શુદ્ધિ તેમજ વિકાસ થાય છે. વન્દન દ્વારા વિનય ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે, માનના ચરેચૂરા થઇ જાય છે, ગુરૂજનનું પૂજન થાય છે, અને તીર્થંકરની આજ્ઞાનું પાલન થાય છે; આ ઉપરાંત વન્દન કરનારને નમ્રતાને લઇ શાસ્ત્રવશ્યની તક પ્રાપ્ત થાય છે, જેનાથી ક્રમશઃ જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, પ્રત્યાખ્યાન, સંયમ, અનાસ્રવ, વપ, કર્મનાશ, અક્રિયા અને સિદ્ધિ બાદિ ફળ થાય છે. (આનંદ ૦ આનંદ ૧૨૧૧ તથા વૃત્તિ) આમ જોતાં ઉપરોક્ત ત્રણે ક્રિયાઓ આત્મ-વિકાસના સાધનરૂપ હોવાથી આધ્યાત્મિક જ છે.

આત્મા સત્ય રીતે તો પૂર્ણ શુદ્ધ અને પૂર્ણ બલવાન છે; પરંતુ અનાદિ કાળથી વિવિધ વાસનાના પ્રવાહમાં તણાતો રહ્યો હોવાથી દેવોના અનેક પડોથી તે દબાઇ ગયો છે, અને તેથી જ્યારે તે જરા પણ ઉઠવાને સાહસ અને પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે અનાદિ અઘ્યાસને લઇ ભૂલો કરે છે; આમ અને એ સ્વાભાવિક જ છે. આ

કારણને લઈ આત્મા જ્યાં સુધી ભૂલોતું મંશેધન ન કરે ત્યાં સુધી ઈષ્ટસિદ્ધિ થઈ શકતી નથી; તેથી જ વખતો વખત થઈ ગયેલી ભૂલોને યાદ કરી પ્રતિક્રમણ દ્વારા વારંવાર તે ન થઈ જાય એ પ્રકારનો નિશ્ચય કરવામાં આવે છે. આમ જોતાં પ્રતિક્રમણનો ઉદ્દેશ પ્રથમ થયેલ દોષોને દૂર કરવા, અને તે દોષો ફરી ન થાય તે માટે સાવધાની (ઉપયોગ) રાખવી એ છે. પ્રતિક્રમણ કરવાથી આત્મા દોષોથી મુક્ત બને છે અને શુદ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે. કાયોત્સર્ગ ચિત્તની એકાગ્રતા ઉત્પન્ન કરે છે અને આત્માને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો વિચાર કરવાની તક આપે છે; જેના વડે આત્મા નિર્ભય બની પોતાના કંઠણમાં કંઠણ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરી શકે છે. આમ આ બંને ક્રિયાઓ પણ આધ્યાત્મિક જ બન્યા છે.

દુનિયામાં જે કાંઈ વસ્તુઓ છે તે સર્વે કાંઈથી ભોગવી શકાતી નથી, અને તેમાંની કેટલીક તો ભોગવવા યોગ્ય પણ હોતી નથી; આ ઉપરાન્ત વસ્તુઓના અપરિમિત ભોગથી વાસ્તવિક શાન્તિ પણ પ્રાપ્ત થતી નથી. આમ હોવાને લઈને પ્રત્યાખ્યાન દ્વારા મુમુક્ષુગણ પોતાને ન ભોગવવાની વસ્તુઓના ભોગોથી બચાવી લઈ સ્થાયી આત્મશાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે પ્રત્યાખ્યાનની ક્રિયા પણ આધ્યાત્મિક છે.

ભાવ આવશ્યકની મહત્તા: ભાવ આવશ્યક તે લોકોત્તર ક્રિયા છે, કારણ કે મોક્ષના જ ઉદ્દેશથી આધ્યાત્મિક મનુષ્ય ઉપયોગ પૂર્વક તે ક્રિયા કરે છે, તેથી તેનું સમર્થન લોકોત્તર તેમજ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પણ થઈ શકે છે; કારણ કે આવશ્યકક્રિયાના અધિકારી પણ બવહારનિષ્ઠ મનુષ્યો જ હોય છે.

લોકોત્તર નિશ્ચય દૃષ્ટિએ આવશ્યકક્રિયાની મહત્તા:

જે તત્ત્વોને લઈ મનુષ્યજીવન અન્ય પ્રાણીજીવન કરતાં

હિંચ સમજવામાં આવે છે, અને અંતે જે વડે વિકાસની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી શકાય છે તે તત્ત્વો આ રહ્યાં:

(૧) સમભાવ અર્થાત્ શુદ્ધ શ્રદ્ધા, જ્ઞાન અને ચારિત્રનું સંમિશ્રણ
(૨) જીવનને વિશુદ્ધ બનાવવા સાર સર્વોપરિ જીવન ગાળેલી વિભૂતિ-
ઓને આદર્શ રૂપે સ્વીકારી તેમના પ્રતિ સતત આલંબન દષ્ટિ રાખવી;
(૩) ગુણીજનોનું બહુ માન અને વિનય કરવો, (૪) કર્તવ્યના સ્મરણ
અને તેના પાલનમાં થઇ ગયેલ સખલનાઓનું કપટ રહિતપણે અવ-
લોકન કરી, શોધી, ફરી તેવી ભૂલો ન થઇ જાય તે અર્થે આત્માને
જાગૃત રાખવો; (૫) ધ્યાનનો અભ્યાસ કરી પ્રત્યેક વસ્તુના સ્વરૂપને
યથાર્થ સમજી લેવા વિવેક શક્તિનો વિકાસ કરવો, અને (૬) ત્યાગ
વૃત્તિ દ્વારા સંતોષ અને સહનરીક્ષતાની વૃદ્ધિ કરવી.

ઉપર્યુક્ત તત્ત્વોપર આવશ્યકક્રિયા રૂપ મહેલ ટકેલ છે, તેથીજ
આત્મ* કહે છે કે આવશ્યકક્રિયા આત્માને તેણે પ્રાપ્ત કરેલ ભાવથી

* ગુણવદ્બ્રહ્માનાદે નિત્યસ્મૃત્યા ચ સત્ક્રિયા ।

જાતં ન પાતયેદ્દાવમજ્જનુયેદંપિ ॥ ૬ ॥

ક્ષાયોપશમિકે ભાવે, યાં ક્રિયા ક્રિયતે તયા ।

પતિતસ્યાપિ તદ્ભાવપ્રવૃદ્ધિર્જાયતે પુનઃ ॥ ૬ ॥

ગુણવૃદ્ધ્યેતતઃ કુર્યાત્, ક્રિયામસ્ત્વલનાય વા ।

પક્કં તુ સંયમસ્થાનં જિનાનામવતિષ્ઠતે ॥ ૭ ॥

જ્ઞાનસાર. (ક્રિયાષ્ટક)

ગુણીના બહુ માન આદિ તેમજ નિત્યસ્મરણપૂર્વક કરાતી
સત્ક્રિયા ઉત્પન્ન થયેલ ભાવને પડવા દેતી નથી અને ઉત્પન્ન નહિ
થયેલ ભાવને પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

ક્ષાયોપશમિક ભાવમાં યા અપૂર્ણ દશામાં જે ક્રિયા કરવામાં
આવે છે તેથી પતિત થયેલ આત્માની પણ ફરી ભાવવૃદ્ધિ થાય છે.

તેથી ગુણવૃદ્ધિ માટે અર્થાત્ સખલના ન થાય તે માટે ક્રિયા
કરવી જ નોંધયે. એક સંયમસ્થાન તો જીનેશ્વરોને પણ રહે છે.

પતિત થવા દેતો નથી; અને વિશેષમાં તેનામાં અપૂર્વ લાવ ઉત્પન્ન કરે છે, વળી ક્ષાયોપશમિક લાવથી કરાતી ક્રિયા વડે પણ પતિત આત્મા ફરી લાવવૃદ્ધિ કરી શકે છે. આમ ગુણોની વૃદ્ધિ તેમજ પ્રાપ્ત થયેલ ગુણમાં સ્ખલના ન થાય તે અર્થે પણ આવશ્યક ક્રિયાનું આચરણ ઉપયોગી છે કારણ કે તે એક પ્રકારનું આત્મસંરક્ષક તત્ત્વ છે.

વ્યવહારિક દૃષ્ટિએ આવશ્યકાક્રિયાની મહત્તા:

વ્યવહારમાં આરોગ્ય, કૌટુંબિક નીતિ, સામાજિક નીતિ આદિ વિષયો ગણી શકાય; આ વિષયોનો સંબંધ આવશ્યકક્રિયા સાથે કેમ ઘટી શકે તે પણ તપાસીયે.

આરોગ્ય માટે માનસિક પ્રસન્નતાની જરૂર છે, જગતમાં જોકે એવાં અનેક સાધન છે કે જેના દ્વારા ઓછા વસ્તુ પ્રમાણમાં પ્રસન્નતા મેળવી શકાય છે; પરંતુ વિચાર કરતાં એમ લાન થાય છે કે સ્થાયી માનસિક પ્રસન્નતા તો, જે તત્ત્વો પર આવશ્યકક્રિયા રૂપ મહેલ ટકી રહેલો છે તેના વિના કોઇપણ પ્રકારે પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી. કૌટુંબિક નીતિનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમસ્ત કુટુંબને સુખી બનાવવું એ છે, અને માટે નાના મોટા સર્વમાં એક ખીજ પ્રતિ પરસ્પર વિનય, આચારપાલન, નિયમશીલતા અને અપ્રમાદ આદિ ગુણોની જરૂર છે; આ સર્વે ગુણ આવશ્યકક્રિયાના આધારભૂત ઉપર્યુક્ત તત્ત્વો સિવાય કોઈપણ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકતા નથી. સામાજિક નીતિનો ઉદ્દેશ સમાજની સુવ્યવસ્થા છે, અને તેને માટે વિચાર-શીલતા, પ્રામાણિકતા, દીર્ઘદર્શિતા અને ગંભીરતા આદિ ગુણો જીવનમાં હોવા જોઈએ. આ સર્વે આવશ્યકક્રિયાના જ મૂળભૂત તત્ત્વો વિના કોઇ રીતે આવી શકતા નથી.

આશ વિચારતાં સ્પષ્ટ પ્રતીતિ થાય છે કે જ્ઞાત્રીય અને વ્યવહારિક એ બન્ને દષ્ટિએ આવશ્યક ક્રિયા પરમ લાભદાયક છે.
‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દની રૂઢિ:

પ્રતિક્રમણ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ‘પ્રતિ ક્રમણ’એ પ્રમાણે છે, એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તેનો અર્થ ‘પાછું ફરવું એટલો જ થાય છે; પરંતુ રૂઢિબળે પ્રતિક્રમણ શબ્દ ‘ચોથા આવશ્યક’ અને ‘છયે આવશ્યકના સમુદાય’

જ્ઞાન કરાવે છે. છેલ્લા અર્થમાં તે શબ્દની પ્રસિદ્ધિ એટલી બધી થઈ ગઈ છે કે આજ તો ‘આવશ્યક’ની જગ્યાએ, છ આવશ્યકના સમુદાય માટે પણ ‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દ વપરાય છે, અને વ્યવહારમાં તેમજ અર્વાચીન ગ્રંથોમાં ‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દ એક પ્રકારે ‘આવશ્યક’ શબ્દનો પર્યાય બની ગયો છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દનો ઉપયોગ ‘સામાન્ય આવશ્યક’ના અર્થમાં મુદ્દલ દેખાતો નથી. પ્રતિક્રમણ હેતુ ગર્ભ, પ્રતિક્રમણ વિધિ, ધર્મ સંગ્રહ આદિ અર્વાચીન ગ્રંથોમાં ‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દ સામાન્ય આવશ્યકના અર્થમાં વપરાયેલો છે અને સામાન્ય મનુષ્યો પણ ‘આવશ્યક’ના જ અર્થમાં ‘પ્રતિક્રમણ’ શબ્દનો અસ્ખિત ઉપયોગ કરતા હોય એવો અનુભવ થાય છે.

અહીં પ્રતિક્રમણ શબ્દનો અર્થ સામાન્ય આવશ્યક અર્થાત્ છયે આવશ્યકનો સમુદાય છે; આ જગ્યાએ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે; (૧) પ્રતિક્રમણના અધિકારી કોણ? અને (૨) પ્રતિક્રમણવિધાનની રૂઢિ, જે પ્રચલિત છે તે જ્ઞાત્રીય અને યુક્તિસંગત છે કે કેમ? પ્રતિક્રમણના અધિકારી:

પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે સાધુ અને શ્રાવક એ બન્ને પ્રતિક્રમણના અધિકારી છે; કારણકે જ્ઞાત્રીમાં સાધુ અને શ્રાવક એ બન્ને માટે દેવસિદ્ધ અને રાષ્ટ્ર એ બે

પ્રતિક્રમણુ અવશ્ય કર્તાવ્ય^૧ રૂપે બતાવ્યાં છે; અને અતિચાર આદિ પ્રસંગ હોય કે ન હોય તો પણ પ્રથમ અને ચરમ [છેલ્લા] તીર્થ-કરના શાસનમાં પ્રતિક્રમણુ સહિત જ ધર્મ^૨ બતાવ્યો છે.

પ્રતિક્રમણુની પદ્ધતિ:

ખીન્ને પ્રશ્ન એ છે કે સાધુ અને શ્રાવક એ બેનો પ્રતિક્રમણુની પદ્ધતિ સાથે કેવો સંબંધ છે ? સર્વ સાધુઓને ચારિત્રાવરણીય કર્મનાં ક્ષેત્રોપશ્ચમ બાલે ન્યૂનાધિક હોય પરંતુ સામાન્યતઃ તે સર્વ સર્વવિરતિભાવવાળા એટલે ત્રિવિધે ત્રિવિધે (મન, વચન અને કાયા દ્વારા સાવધ કાર્ય કરવા, કરસવવા અને અનુભોદવાના ત્યાગ રૂપે) પાંચ મહાવ્રત ધારણ કરેલ હોય છે; આમ હોવાથી તે સર્વને પાંચે વ્રતોમાં લાગેલ અતિ-ચારના સંશોધન રૂપ આલોચના અર્થાત્ પ્રતિક્રમણુ નામનું ચોથું આવશ્યક સમાન રીતે કરવું જોઈયે, અને તેને માટે સર્વ સાધુઓએ સમાન જ આલોચનાસૂત્ર બોલવું જોઈયે. આ પ્રમાણે જ આલોચના અને એકજ આલોચના સૂત્રની રૂઢિ તેમનામાં હજી પણ પ્રચલિત છે.

૧ સમણેણ સાવણ, અવસ્સકાયયઠ્ઠવં હ્વહ્ જમ્હા ।

અન્તે અહોણિસસ્સ ચ, તમ્હા અવસ્સયં નામ ॥ ૨ ॥

આવશ્યક વૃત્તિ ૦ ૫૦ ૫૩

સાધુ અને શ્રાવકોએ રાત્રિ અને દિવસને અન્તે અવશ્ય કરવું જોઈયે એ આવશ્યક છે.

૨ સપઢિક્કમણો ધમ્મો, પુરિમસ્સ ચ પચ્છિમસ્સ ચ જિણસ્સ ।

મજ્ઞિમયાણ જિણાજં, કારણજાપ પઢિક્કમણં ॥૧૨૪૫॥

આવશ્યક નિર્ચુકિત.

પહેલા અને છેલ્લા તીર્થ કરના શાસનમાં ધર્મ સપ્રતિક્રમણુ છે; બ્યારે બાકીના ખીન્નથી ત્રેવીશ સુધીના મધ્યમ તીર્થ કરના શાસનમાં કારણ પ્રસંગે પ્રતિક્રમણુ ધર્મ છે.

પરંતુ શ્રાવકોના સંબંધમાં તર્ક ઉપસ્થિત થાય છે તે એકે શ્રાવક અનેક પ્રકારના છે. કોઈ માત્ર સમ્યક્ત્વવાળા અવતી હોય છે, તો કોઈ વ્રતી હોય છે; વ્રત પણ કોઈને દ્વિવિધ ત્રિવિધે, કોઈને એકવિધ ત્રિવિધે અને કોઈને એકવિધ દ્વિવિધે એ પ્રકારે હોય છે; તેથી શ્રાવકોને વિવિધ અભિગ્રહવાળા કહ્યા છે. (આનંદ ૦ ગા. ૧૫૫૮) આ ભિન્નભિન્ન અભિગ્રહવાળા શ્રાવક, યોથા ‘ પતિક-મણુ ’ નામના આવશ્યક સિવાય બાકીના પાંચ આવશ્યક જે રીતે કરે છે તે વિષયમાં તો શંકાને સ્થાન નથી; પરંતુ યોથું આવશ્યક ’ જે પ્રકારે તેઓ કરે છે અને તે માટે જે સૂત્ર તેઓ બોલે છે તે વિષયમાં તો અવશ્ય શંકા ઉદ્ભવે છે.

તે આ પ્રમાણે છે. યોથું આવશ્યક અતિચારસંશોધન રૂપે છે; ગ્રહણ કરેલ વ્રત, નિયમમાં જ અતિચાર લાગે છે. ગ્રહણ કરેલ વ્રત, નિયમ દરેકના સમાન હોતા નથી, તેથી એકજ ‘ વંદિત્તુ ’ સૂત્ર દ્વારા સર્વ શ્રાવક (વ્રતી કે અવતી સમ્યક્ત્વી) જે બારે વ્રત અને સંલેખનાના અતિચારના સંશોધનનું કાર્ય કરે છે તે ન્યાય-સંમત કેમ કહી શકાય? જેણે જે વ્રત ગ્રહણ કર્યા હોય, તેણે તે વ્રતોના અતિચારોનું સંશોધન ‘ મિચ્છામિ દુક્કંડ ’ આદિ દ્વારા કરવું જોઈયે; ગ્રહણ નહિ કરેલ વ્રતોના સંબંધમાં તો અતિચારનું સંશોધન કરવાને બદલે તે વ્રતોના ગુણોનો વિચાર કરવો જોઈયે; અને તે રીતે ગુણભાવના દ્વારા તે વ્રતો સ્વીકારવા પુરતું આત્મખળ પેદા કરવું જોઈયે. ગ્રહણ નહિ કરેલ વ્રતના સંબંધમાં, જે તેના અતિચારનું સંશોધન યોગ્ય ગણવામાં આવે તો તો શ્રાવકોને માટે પાંચ મહાવ્રતના અતિચારનું સંશોધન પણ યુક્ત માનવું પડે; ગ્રહણ કરેલ અને ગ્રહણ નહિ કરેલ વ્રતોના સંબંધમાં વિપરીત અદ્વાય જાણવો ‘ મિચ્છામિ દુક્કંડ ’ દ્વારા તેનું પ્રતિક્ષણ કરવું તે તો

સર્વ અધિકારીને માટે સમાન છે. પરંતુ અહીં જે પ્રશ્ન છે તે અતિયાર સંશોધન રૂપે પ્રતિક્રમણના સંબંધમાં છે અર્થાત્ ગ્રહણ નહિ કરેલ વ્રત, નિયમોના અતિયારનું સંશોધન અને તેને લગતા સૂત્રો બોલનાં તેમજ ‘મિચ્છામિ દુક્કઠં’ દ્વારા પ્રતિક્રમણ કરવાની જે રીતિ ચાલુ છે તેનો આધાર શો?

આ શંકાનું સમાધાન એટલું જ છે કે અતિયારસંશોધન રૂપ પ્રતિક્રમણ તો ગ્રહણ કરેલ વ્રતોનું જ કરવું એ યુક્તિસંગત છે અને તે પ્રમાણે તેને લાગતા સૂત્રો બોલી ‘મિચ્છામિ દુક્કઠં’ દેવું જોઈએ. ગ્રહણ નહિ કરેલ વ્રતોના સંબંધમાં તો ‘શ્રદ્ધા વિપર્યાસ (વિપરીત શ્રદ્ધા) નું’ પ્રતિક્રમણ જરૂર કરવામાં આવે, પરંતુ અતિયારસંશોધન અર્થે તેને લગતા સૂત્રો બોલી ‘મિચ્છામિ દુક્કઠં’ આદિ દેવાને બદલે તે તે વ્રતોના ગુણોની ભાવના ભાવવી, તેમજ તે વ્રતોના ગ્રહણ કરનાર ઉચ્ચ શ્રાવકોને ધન્યવાદ દઈ ગુણાનુરાગને પુષ્ટ કરવો તેજ યુક્તિસંગત છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે ત્યારે વ્રતી, અવ્રતી, બાળક અને વૃદ્ધ એ સર્વ શ્રાવકોમાં એકજ ‘વંદિતુ’ સૂત્રદ્વારા સમાનરૂપે અતિયારસંશોધન કરવાની જે રીતિ પ્રચલિત છે તે કેવી રીતે ચાલુ થઈ છે ?

તેનો ખુલાસો આ પ્રમાણે હોય એમ લાગે છે: પ્રથમતો આવશ્યકસૂત્ર ‘સર્વને સંપૂર્ણ’ યાદ ન હોય, બીજું જે તે યાદ હોય તો પણ સાધારણ અધિકારીઓ માટે એકલા કરતાં સમુદાયમાં મળી આવશ્યકક્રિયા કરવી એ લાભદાયક માનવામાં આવ્યું છે; ત્રીજું જ્યારે ઠાઠ સર્વથી ઉચ્ચ શ્રાવક પોતાને માટે સર્વથી ઉપયોગી એવું ‘વંદિતુ’ સૂત્ર સંપૂર્ણ બોલે છે, ત્યારે પ્રાથમિક અને માધ્યમિક એવા સર્વ અધિકારીઓને ઉપયોગી એવા સર્વ

સૂત્રો પણ તેમાં સમાઈ જતા હોવાથી એવી સામુદાયિક પ્રથા પડી ગઈ છે કે જ્યારે એક શ્રાવક સંપૂર્ણ 'વંદિતુ' સૂત્ર બોલે છે ત્યારે બાકીના શ્રાવકો તે ઉચ્ચ અધિકારી શ્રાવકનું અનુકરણ કરે છે અને સર્વે પ્રતોના અતિચારનું સંશોધન કરવા માંડે છે. આ સામુદાયિક પ્રથા ૩૯ થઈ જવાને લઈ જ્યારે કોઈ પ્રાથમિક કે માધ્યમિક શ્રાવક એકલા પ્રતિક્રમણ કરે છે ત્યારે પણ 'વંદિતુ' સૂત્રને સંપૂર્ણ બોલે છે અને નહિ ગ્રહણ કરેલા પ્રતોના અતિચારનું પણ સંશોધન કરે છે.

આ પ્રથા ૩૯ થવાનું બીજું પણ એક કારણ હોઈ શકે છે અને તે એકે સર્વ સાધારણ લોકમાં વિવેકની યથેષ્ટ માત્રા (પ્રમાણ) નો અભાવ છે તે હોઈ શકતી નથી; તેથી 'વંદિતુ' સૂત્ર માંથી પોતપોતાને ઉપયોગી એવા સૂત્રાંશો પસંદ કરી બોલવા અને બાકીના મૂકી દેવા એ કાર્ય તેમને માટે કઠણ હોવા ઉપરાંત વિષમ અને ગુંચવણભર્યું પણ છે. આ કારણથી એવો નિયમ રાખેલો છે કે સૂત્ર અખંડિત રૂપે જ બોલવું જોઈએ;^૧ આજ કારણને લઈ જ્યારે સભામાં સર્વને કે કોઈ એકને 'પચ્ચખ્ખાણુ' કરાવવામાં આવે છે ત્યારે એવું સૂત્ર બોલવામાં આવે છે કે જેમાં અનેક 'પચ્ચખ્ખાણો' નો સમાવેશ થઈ ગયો હોય: આમ કરવાથી સર્વે અધિકારીઓ પોતપોતાની ઇચ્છા અનુસાર 'પચ્ચખ્ખાણુ' કરી લે છે. આ દૃષ્ટિએ એમ પણ કહી શકાય કે 'વંદિતુ' સૂત્ર અખંડિત રૂપે બોલવું તે ન્યાયસંગત તેમજ શાસ્ત્રસંગત છે. હવે રહી માત્ર અતિચારસંશોધનમાં વિવેક કરવાની વાત, તેના અધિકારી ખુશીથી આ પ્રસંગે તે કાર્ય કરી શકે છે; જેમાં પ્રથા કોઈપણ રીતે બાધક નથી.

૧ અલંકાર સૂત્રં ષઠનીયમિતિ ન્યાયાત્ ॥ ધર્મસંગ્રહ.
પૃ. ૨૩૩.

પ્રતિક્રમણ પર થતા આક્ષેપો અને તેનો પરિહાર-
 આવશ્યકક્રિયાની ઉપયોગિતા અને મહત્તા ન જાણનાર લોકો તેના
 પર આક્ષેપો કરે છે, તે ચાર પ્રકારના છે: (૧) સમયનો, (૨) અર્થજ્ઞાનનો,
 (૩) ભાષાનો અને (૪) અર્થનો.

(૧) કેટલાક કહે છે કે આવશ્યકક્રિયા એટલી લાંબી અને
 ક્ષેણિકી છે કે તેમાં ફસાવાથી ફરવું, હરવું, વિશ્રાન્તિ લેવી આદિ
 કાંઈ કાર્ય કરી શકવું નથી, અને તેથી આરોગ્ય અને સ્વતંત્રતામાં
 ખલેલ પહોંચે છે, માટે તેમાં ફસાવું એ જરૂરનું નથી. આમ કહેનારે
 સમજવું જોઈએ કે સામાન્યતઃ સાધારણ લોકો પ્રમાદશીલ અને
 કર્તવ્યજ્ઞાનથી વિમુખ હોય છે, આવા લોકોને જ્યારે કાંઈ ખાસ
 કાર્ય કરવાનું કહેવામાં આવે ત્યારે ખીજા કાર્યોની ઉપયોગિતા અને
 મહત્તા ખતાવી તે કાર્યથી પોતાને છૂટા કરે છે, અને અન્તે તે
 ખીજા કાર્યો પણ છોડી જ દે છે. ફરવા, હરવા અને વિશ્રાન્તિ
 લેવાના બહાના ખતાવનાર આજસુ હોયછે, તેથી તેઓ નિરર્થક વાતો
 કે ગપાં આદિમાં પડી આવશ્યકક્રિયાની સાથેજ ધીમેધીમે ફરવા,
 હરવા આદિ કાર્યોને પણ વિસરી જાય છે. આથી ઉદ્ધતું જે અપ્રમાદી
 અને કર્તવ્યતત્પર (જાગ્રત અને કર્તવ્યપરાયણ) હોય છે તે સમયનો
 યોગ્ય ઉપયોગ કરી, આરોગ્યતાના સર્વ નિયમોનું પાલન કરવા
 ઉપરાન્ત આવશ્યક આદિ ધાર્મિકક્રિયાને પણ ભૂલતા નથી. આમ
 જોતાં જણાય છે કે જરૂરીયાત તો માત્ર પ્રમાદના ત્યાગની અને
 કર્તવ્યના ભાન થવાની જ છે.

(૨) ખીજા કેટલાક એમ કહે છે કે આવશ્યકક્રિયા કરનારા-
 ઓમાંના અનેક તેમાં આવતા સૂત્રોના અર્થ જાણતા હોતા નથી,
 તેઓ પોપટની માફક સૂત્ર પઢી જાય છે; અને અર્થજ્ઞાન ન હોવાથી
 તેમને તેમાં રસ હોતો નથી. પારણામે આવશ્યકક્રિયા કરતી વખતે

તેમાંના કેટલાક સુષ્ટ્ર જાય છે અથવા કુતુહલ આદિ દ્વારા મનને આનન્દિત કરે છે. ઉપર્યુકત કથનથી તો એ સાબિત થાય છે કે અર્થજ્ઞાનપૂર્વક આવશ્યકક્રિયા કરવામાં આવે તો તે સફળ તો છે જ; શાસ્ત્ર પણ તેજ કહે છે, તેમાં ઉપયોગપૂર્વક ક્રિયા કરવાનું કહ્યું છે; અને ઉપયોગ બરાબર ત્યારે જ રહી શકે કે જ્યારે અર્થજ્ઞાન હોય. આમ હોવા છતાં પણ કેટલાક જેઓ અર્થ સમજ્યા વિના આવશ્યકક્રિયા કરે છે, અને તે ક્રિયાનો પૂરતો લાભ લઈ શકતા નથી; તેઓને અર્થજ્ઞાન મળી શકે તેવા પ્રયત્ન કરવા એ ઉચિત છે, આમ કરવાને બદલે મૂલ ‘આવશ્યક’ વસ્તુને નિરૂપયોગી સમજવી તે ઉપયોગ ન જાણવાથી કિંમતી રસાયણને તુચ્છ સમજવા બરાબર છે. વળી પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ કેટલાકને વૃદ્ધ અવસ્થા, મતિમન્દતા, ક્ષયોપશમની ન્યૂનતા આદિ કારણોને લઈ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ અર્થજ્ઞાન ન થઈ શકે, તો તેવાઓ પોતાના કરતાં અધિક જ્ઞાની તેમજ શુણ્ણીના આશ્રય નીચે રહી ધર્મક્રિયા કરી ઉચિત ફાયદો ઉઠાવી શકે છે. વ્યવહારમાં પણ જેવામાં આવે છે કે અનેક લોકો એવા હોય છે કે જે જ્ઞાનની ન્યૂનતાને લઈ પોતાનું કાર્ય સ્વતંત્રતાથી પૂર્ણ કરી શકતા નથી, તેઓ પણ કોઈના આશ્રય નીચે જઈ પોતાનું કાર્ય કરે છે અને તે દ્વારા ફાયદો મેળવે છે. આવા લોકોની સફળતાનું મુખ્ય કારણ તેમની શ્રદ્ધાજ છે.

શ્રદ્ધાનું સ્થાન ધુધિથી ઉતરતું નથી. અર્થ જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં જેમને શ્રદ્ધા નથી, તેઓ તેનાથી કશોજ ફાયદો ઉઠાવી શકવાના નથી. આથી કરીને, શ્રદ્ધાપૂર્વક ધાર્મિક ક્રિયા કરવી અને જે જે સૂત્રો ઉપયોગમાં લેવાતા હોય તેના યથાશક્તિ અર્થ પણ જાણવા એ ઉચિત છે.

(૩) વળી કેટલાક એમ કહે છે કે આવશ્યકક્રિયાના સૂત્રોની રચના સંસ્કૃત, પ્રાકૃત આદિ પ્રાચીન શાસ્ત્રીય ભાષામાં છે; તેને

જહલે પ્રચલિત લોકભાષામાં જ હોવી જોઈએ, જ્યાં સુધી તેમ ન થાય ત્યાં સુધી આવશ્યકક્રિયા વિશેષ ઉપયોગી થઈ શકતી નથી. આમ કહેનારાઓ મંત્રોના શબ્દોનો મહિમા, તેમજ શાસ્ત્રીય ભાષાની ગંભીરતા, ભાવમયતા, ક્ષલિતતા આદિ ગુણો જાણતા નથી; કારણકે મંત્રોમાં આર્થિક મહત્ત્વ ઉપરાન્ત શાબ્દિક મહત્ત્વ પણ હોય છે જે બીજી ભાષામાં અનુવાદ કરવા જતાં લુપ્ત થાય છે. આમ હોવાથી જે જે મંત્ર જે જે ભાષામાં રચાયેલા હોય તેને તે ભાષામાં જ રાખવા એ યોગ્ય છે; મંત્ર મિવાયના અન્ય સૂત્રોના ભાવ પ્રચલિત લોકભાષામાં ઉતારી શકાય છે, પરંતુ તેની ખુબી અને ભાવ જે મૂલભાષામાં હોય છે, તે નવીન ભાષામાં પ્રાયઃ લાવી શકાતા નથી.

આવશ્યકક્રિયાના સૂત્રોને પ્રચલિત લોકભાષામાં રચવાથી પ્રાચીન મહત્ત્વ તેમ ધાર્મિકક્રિયાકાલીન એકતાનો પણ લોપ થવાનો અને સૂત્રની રચનામાં પણ અનવરથા દાખલ થવાની. દૂર દૂર દેશના વસનાર એકજ ધર્મના અનુયાયિઓ જ્યારે તીર્થ સ્થાનમાં એકત્ર થાય છે ત્યારે આચાર, વિચાર, વેશ, ભાષા આદિમાં ભિન્ન હોવા છતાં તે સર્વે ધાર્મિક ક્રિયા કરે છે ત્યારે એકી વખતે એકજ સૂત્ર બોલે છે, એકજ પ્રકારની વિધિ કરે છે અને તે પ્રકારે એકતાનો પૂર્ણ અનુભવ કરે છે; આમ જોતાં ધાર્મિકક્રિયાના સૂત્ર આદને શાસ્ત્રીય ભાષામાં કાયમ રાખવા એ જરૂરનું છે, વળી ધાર્મિકક્રિયાના સૂત્રોની રચના પણ પ્રચલિત લોકભાષામાં થવા માંડે તો દરેક જગ્યાએ સમયે સમયે થતા સાધારણ ક્વિઓ પણ પોતાની કવિત્વ શક્તિનો ઉપયોગ નવા નવા સૂત્રો રચવામાં કરવાના; પરિણામ એજ આવે કે એકજ પ્રદેશમાં જ્યાં માત્ર એકજ ભાષા છે, ત્યાં પણ એકજ સૂત્રને જહલે અનેક કતાઓના

અનેક સૂત્રો થવાના; વળી વિશેષતાનો વિચારજ કરી ન શકનાર સાધારણ લોકો તો પોતાના મનમાં જે કતાના સૂત્રો બોલવાની ઇચ્છા થાય તે બોલવાના. આમ પ્રાચીન સૂત્રોના અપૂર્વ ભાવની સાથેજ ક્રિયાકાલીન એકતાનો પણ લોપજ થવાનો; મારેજ ધાર્મિકક્રિયાના સૂત્રો, પાઠો જે જે ભાષામાં રચાયેલા હોય, તે તે ભાષામાંજ બોલવા જોઈએ. આજ કારણથી વૈદિક, બૌદ્ધ આદિ સંપ્રદાયોમાં પણ પોતપોતાના ‘ સંધ્યા ’ આદિ નિત્યકર્મો પ્રાચીન શાસ્ત્રીય ભાષામાં જ કરવામાં આવે છે.

એ પણ ઠીકજ છે કે સાધારણ લોકની રૂચિ વધારવા પ્રચલિત લોકભાષામાં પણ કેટલીક કૃતિઓ હોવી જોઈએ, જે ધાર્મિક ક્રિયાની અંદર બોલી શકાય. આ ધ્યેય લક્ષ્યમાં રાખી લોકરૂચિ અનુસાર સમયે સમયે સંસ્કૃત, અપભ્રંશ, ગૂજરાતી, હિન્દી આદિ ભાષાઓમાં સ્તોત્ર, સ્તુતિ, સ્તવગાય, સ્તવન આદિ રચાયેલાં છે, જેને આવશ્યક ક્રિયામાં પણ સ્થાન અપાયેલજ છે. પરિણામે ફાયદો એ થયો કે પ્રાચીનસૂત્રો અને તેનું મહત્ત્વ ટકી શક્યું, અને પ્રચલિત લોકભાષાની કૃતિઓ દ્વારા સાધારણ લોકની રૂચિને પણ પુષ્ટિ મળી.

(૪) આ ઉપરાન્ત કેટલાક એમ પણ કહે છે કે ‘ આવશ્યક ક્રિયા ’ અરૂચિકર છે. આમ કહેનારે જાણવું જોઈએ કે અરૂચિ એ બાહ્ય વસ્તુ કે ક્રિયાનો ધર્મ નથી, કારણકે એક વસ્તુ સર્વને રૂચિકર હોઈ શકતી નથી; જે વસ્તુ એક પ્રકારના લોકોને રૂચિકર છે, તેજ બીજા પ્રકારના લોકોને અરૂચિકર હોય છે. રૂચિ તો અંતઃકરણનો ધર્મ છે. કોઈ વસ્તુ કે વિષયમાં રૂચિ હોવી કે ન હોવી તે તે વસ્તુના જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે; અને જ્યારે મનુષ્ય કોઈ વસ્તુના ગુણ બરાબર જાણી લે છે ત્યારે તે વસ્તુ પર તેની રૂચિ પ્રગલ્ભ થતી જાય છે. આમ હોવાથી આવશ્યક કે ક્રિયાને અરૂચિકર કહેવી તે તેના મહત્ત્વ અને ગુણોનું અજ્ઞાન માત્રજ છે.

જૈન અને અન્ય સંપ્રદાયોના આવશ્યકકર્મ 'સંધ્યા' આદિ:

આવશ્યકક્રિયાના મૂલ તત્ત્વો સમજાવતી વખતે સૂચિત કરેલ છે કે સર્વ અન્તર્દષ્ટિવાળા જીવોનું જીવન સમભાવમય હોય છે. અન્તર્દષ્ટિ કોઈ ખાસ દેશ, કે કોઈ ખાસ કાલની બેડીમાં બંધાયેલી હોતી નથી; તેનો આવિર્ભાવ [સ્ફોટ] સર્વ દેશ અને સર્વ કાલના આત્માઓ માટે સાધારણ છે, આમ હોવાથી તેને પ્રાપ્ત કરવી અને વધારવી તે સર્વ આધ્યાત્મિક જીવોનું ધ્યેય હોય છે. પ્રકૃતિ, યોગ્યતા અને નિમિત્ત ભેદને કારણે એમ હોવું એ સ્વાભાવિક જ છે કે કોઈ ખાસ દેશ, કોઈ ખાસ કાલ અને કોઈ ખાસ વ્યક્તિમાં અન્તર્દષ્ટિનો વિકાસ આછો હોય અને કોઈમાં વિશેષ પણ હોય. આજ કારણથી આધ્યાત્મિક જીવનનેજ વાસ્તવિક જીવન સમજનાર અને તેજ જીવનની વૃદ્ધિની ઇચ્છા રાખનાર સર્વ સંપ્રદાયના પ્રવર્તકોએ પોતા પોતાના અનુયાયિઓને આધ્યાત્મિક જીવન વ્યતીત કરવા સારૂ, તે જીવનના તત્ત્વોનો તેમજ તે તત્ત્વોનું અનુસરણ કરતી વખતે, બહુતા અજાણતા પણ થઈ જતી ભૂતોને સુધારી ફરી તેવી ભૂતો ન કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે; પરંતુ એમ હોઈ શકે છે કે જુદા જુદા સંપ્રદાયોના પ્રવર્તકોની ઉપદેશપદ્ધતિ, ભાષા આદિમાં નિમ્નતા હોવા સાથે નિયારોમાં પણ ન્યૂનાધિક્તા હોય; આમ છતાં એવે તો કદાપિ પણ સંભવ નથી કે આધ્યાત્મિક જીવનનિષ્ઠ ઉપદેશકોના વિચારનું મૂલ એક ન હોય. આ જગ્યાએ આવશ્યકક્રિયા મુખ્ય છે, તેથી માત્ર તેનાજ સંબંધમાં જુદા જુદા સંપ્રદાયોના વિચારની સમાનતા બતાવતી ઉપયોગી થશે. જો કે સર્વ પ્રસિદ્ધ સંપ્રદાયોના 'નિત્ય કર્મ'નો ઉલ્લેખ કરી વિચારસામ્ય બતાવવાનો ઇરાદો હતો, પરંતુ યથેષ્ટ સાધનોના અભાવે માત્ર જૈન, બૌદ્ધ, વૈદિક અને જરથોસ્ત્ર ધર્મનો જ વિચાર માત્ર અહીં કરી શકાયો છે. યથેષ્ટ સાધનો ન મળવાથી આ સમયે સંક્ષેપથી જ સતોષ માન્યો છે, આટલો પણ ઉલ્લેખ વાંચકોને ઉપયોગી થશે તો તેઓ

સ્વયમેવ પ્રત્યેક સંપ્રદાયના મૂલ્યગ્રંથો જોઇ પ્રસ્તુત વિષયમાં અધિક જ્ઞાણવાનો પ્રયત્ન કરશે. [સરખામણી માટે જુઓ પરિશિષ્ટ નં ૧. બૌદ્ધ અને જૈન, નં ૨. વૈદિક અને જૈન અને નં ૩. જરથોસ્ત અને જૈન.)

આવશ્યકનો ઇતિહાસ:—અન્તર્દષ્ટિના ઉન્મેષ અર્થાત્ આધ્યાત્મિક જીવનની શરૂઆતથી ‘આવશ્યક’ નો ઇતિહાસ શરૂ થાય છે. સામાન્ય રૂપે એમ ન કહી શકાય કે વિશ્વમાં આધ્યાત્મિક જીવન ક્યારથી શરૂ થયું, તેથી ‘આવશ્યકક્રિયા’ પ્રવાહની અપેક્ષાએ અનાદિ માનવી એજ યુક્ત છે.

આવશ્યકસૂત્ર:—જે કોઈ સાચો આધ્યાત્મિક છે, તેનું જીવન સ્વાભાવિક રીતેજ આવશ્યકક્રિયાપ્રધાન બને છે; તેથી તેના હૃદયમાંથી આવશ્યકક્રિયાઓતક ધ્વનિ નીકળે છે; પરંતુ જ્યાં સુધી સાધક દશા હોય છે ત્યાં સુધી વ્યાવહારિક કે ધાર્મિક સર્વ પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે પ્રમાદને લઈ ‘આવશ્યકક્રિયા’ માંનો ઉપયોગ બદલાઈ જવાથી પરિણામે તે વિષયનો ધ્વનિ બદલાઈ જવાનો બહુ સંભવ છે, માટેજ તેના અધિકારીઓ તરફ દષ્ટિ રાખી ‘આવશ્યકક્રિયા’ યાદ કરવા માટે ખાસ સમય નક્કી કરેલ છે; જેથી કરીને, અધિકારી જીવ તે ચોક્કસ સમયે તેના સૂત્રો દ્વારા આવશ્યકક્રિયાને સંભારી પોતાના આધ્યાત્મિકજીવન પર દટિપાત કરી શકે. આ કારણથી આવશ્યકક્રિયાના દૈવનિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એવા પાંચ ભેદો પ્રસિદ્ધ છે; આવશ્યકક્રિયાના આ ક્ષલ્પિત પાંચ વિભાગ અનુસાર તેના સૂત્રોમાં અહીં તહીં ભેદ પણ આવે છે. હવે જોવાનું એ છે કે અત્યારે જે ‘આવશ્યકસૂત્ર’ પ્રચલિત છે તે ક્યારે રચાયું છે અને તેના રચનાર કોણ છે ?

‘આવશ્યકસૂત્ર’ નો રચનાકાલ:—પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે આવશ્યકસૂત્ર ઇ. સ. ૦ પૂર્વે પાંચમા સૈકાથી માંડી ઇ. ૦

સં પૂર્વેના ચોથા સૈકાની પહેલી પચીસી સુધીમાં ક્યારેક રચાયેલું હોવું જોઈએ. તેનું કારણ એ છે કે ઈં સં પૂર્વે પરં ૬ વર્ષે ભગવાનશ્રી મહાવીરસ્વામિનું નિર્વાણ થયું; શ્રી વીરનિર્વાણ પછી વીસ વર્ષે શ્રી સુધર્માસ્વામિનું નિર્વાણ થયું; તેઓશ્રી ગણધર હતા. 'આવશ્યકસૂત્ર' તીર્થંકરની કૃતિ નથી, તેમજ ગણધરની પણ કૃતિ નથી. તીર્થંકરની કૃતિ નથી તેનું કારણ એ છે કે તેઓશ્રી માત્ર અર્થ-નોજ ઉપદેશ કરે છે, પરંતુ સૂત્ર નથી રચતા; જ્યારે અહીં તો સૂત્રની શાબ્દિક રચનાનો પ્રશ્ન છે. ગણધર સૂત્ર તો રચે છે, પરંતુ 'આવશ્યકસૂત્ર' ગણધરરચિત ન હોવાનું કારણ એ છે કે તે સૂત્રની ગણના અંગબાહ્ય શ્રુતમાં જ થયેલ છે. અંગબાહ્ય શ્રુતનું લક્ષણ શ્રી ઉમાસ્વાતિજીએ પોતાના શ્રી તત્ત્વાથોધિગમ સૂત્રના ભાષ્યમાં આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે. 'જે શ્રુત ગણધરની કૃતિ નથી અને જેની રચના પછી તુરત થયેલા આદિ પરમ બુદ્ધિનિધાન આચાર્યોએ કરી છે તે અંગબાહ્ય શ્રુત કહેવાય છે.'

આ પ્રમાણે લક્ષણ બતાવી તેના ઉદાહરણ આપતાં તેઓશ્રીએ સૌથી પ્રથમ સામાયિક આદિ જ્યે આવશ્યકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને

૧ ગણધરાનન્તર્યાદિભિસ્ત્વત્યન્તવિશુદ્ધાગમૈઃ પરમપ્રકૃષ્ટ-
વાઙ્મતિશક્તિભિરાચાર્યૈઃ કાલસંહનનાયુર્દોષાદલ્પશક્તિનાં
શિષ્યાણામનુગ્રહાય યત્પ્રોક્તં તદ્ભવાદ્યમિતિ ।

તત્ત્વાર્થ. અધ્યાય ૧. સૂત્ર ૨૦ નું ભાષ્ય.

ભાવાર્થ:—ગણધર પછી તુરત થયેલા આદિ, આગમના અત્યન્ત વિશુદ્ધ જ્ઞાનવાળા, પરમ પ્રકૃષ્ટ વચન, બુદ્ધિ અને શક્તિવાળા એવા આચાર્યોએ; કાલ, સંહનન, આયુઃ આદિના ભાવિ દોષોને લઈ અલ્પ શક્તિવાળા શિષ્યોપર ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિથી જે કહ્યું તે અંગબાહ્ય શ્રુત.

તે પછી દશવૈકાતિક આદિ અન્ય સૂત્રોનો. ૨ એ ધ્યાનમાં રાખવું
જરૂર છે કે દશવૈકાતિક શ્રી શમ્ભવસૂરિ કે જેઓ શ્રી સુધર્મા-
સ્વામિ પછી ત્રીજા આચાર્ય થયા, તેમની કૃતિ છે. અંગબાહ્ય હોવાના
કારણે ‘આવશ્યકસૂત્ર’ ગણુધર શ્રી સુધર્માસ્વામી પછી કોઈ
આચાર્યે રચેલું હોય એમ માનવું જોઈયે; આમ તેના રચના-
કાલની પહેલી મર્યાદા વધારેમાં વધારે ૪૦ સં પહેલાં પાંચમો સૈકા
જ બતાવી શકાય. તેના રચનાકાલની છેલ્લી મર્યાદા ૪૦ સં પહેલાં
ચોથા સૈકાની પ્રથમ પચીસી માની શકાય તેમ છે, કારણકે ચતુર્દશ
પૂર્વધર શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિ, જેમનું સ્વર્ગારોહણ ૪૦ સં પહેલાં
૩૫; વર્ષે લગભગ થયું એમ માનવામાં આવે છે તેમણે, ‘આવશ્યક-
સૂત્ર’ પર સૌથી પહેલી વ્યાખ્યા લખી છે; જે ‘નિર્યુક્તિ’ નામે
પ્રસિદ્ધ છે. એ તો પ્રસિદ્ધ^૩ છે કે ‘નિર્યુક્તિ’ જ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિ

૨ અઙ્ગબાહ્યમનેકવિધમ્ । તચ્ચથા-સામાયિકં ચતુર્વિંશતિ-
સ્તવો વન્દનં પ્રતિક્રમણં કાયવ્યુત્સર્ગઃ પ્રત્યાખ્યાનં દશવૈકા-
લિકમુત્તરાધ્યાયાઃ દશાઃ કલ્પવ્યવહારૌ નિશીથમૃષિભાષિ-
ત્તાન્યેવમાદિ ।

ભાવાર્થ:—અંગબાહ્ય અનેક પ્રકારે છે; તે આ પ્રમાણે: ‘સામા-
યિક, ચતુર્વિંશતિ સ્તવ, વન્દન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન,
દશવૈકાતિક, ઉત્તરાધ્યાયન, દશાશ્રુત સ્કન્ધ, કલ્પ, વ્યવહાર, નિશીથ,
મૃષિભાષિત સૂત્ર આદિ અન્ય પણ છે.

૩ પ્રસિદ્ધ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે શ્રી શીલાંકસૂરિ પોતાની
આચારાંગવૃત્તિમાં સૂચના કરે છે કે ‘આવશ્યક’ ની અંદર આવેલ
‘ચતુર્વિંશતિ સ્તવ’ (લોગસ્મ) જ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિએ રચેલો છે.
‘આવશ્યકાન્તર્ભૂતચતુર્વિંશતિસ્તવસ્ત્વારાતાંયકાલભાવિના શ્રી
ભદ્રબાહુસ્વામિનાઽકારિ ।’ પૃ ૮૩ આ કથનથી એમ સ્પષ્ટ
આવ્યું પડે છે કે શ્રી શીલાંકસૂરિના સમયમાં પણ એમ માનવામાં
આવતું હતું કે સંપૂર્ણ આવશ્યકસૂત્ર એ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિની
કૃતિ નથી.

ની છે, સંપૂર્ણ મૂલ આવશ્યકસૂત્ર નહિ, આ સ્થિતિમાં મૂલ આવશ્યકસૂત્ર વધારેમાં વધારે તેમના પહેલાના અથવા તો તેમના સમકક્ષીન કોઇ બીજા શ્રુતધરે રચ્યું હોય એમ હોવું જોઇએ. આ દ્રષ્ટિએ એમ જણાય છે કે આવશ્યકનો રચનાકાલ ૪૦ સહ સૂત્રની પાંચમી શતાબ્દિથી માંડી ૪૦ સહ પૂર્વની ચોથી શતાબ્દિની પહેલી પચીસીમાં હોવો જોઇએ.

આવશ્યકસૂત્રના રચયિતા:—બીજો પ્રશ્ન કર્તાના વિષે છે: ‘આવશ્યકસૂત્ર’ના કર્તા કોણ છે ? તેના કર્તા તરીકે એક આચાર્ય છે કે અનેક ? આ પ્રશ્નના પ્રથમાંશના વિષયમાં નિશ્ચયરૂપે કંઈ કહી શકાય તેમ નથી કારણ કે તેવો સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય હજી કંઈ મળ્યો નથી. દ્વિતીયાંશનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે: ‘આવશ્યક સૂત્ર’ એ કોઈ એકની કૃતિ નથી, અલગત એ આશ્ચર્યની વાત છે કે સંભવત: ‘આવશ્યકસૂત્ર’ પછી તરત કે તેના સમસમયમાં રચાયેલા ‘દશવૈકલિક’ સૂત્રના કર્તા રૂપે શ્રી શયંભવસૂરિનો નિર્દેશ શ્રીભદ્ર-આહુસ્વામિએ પોતેજ કર્યો છે; (દશવૈકલિકનિર્ણયિત ગા. ૧૪-૧૫) પરંતુ આવશ્યકસૂત્રના કર્તાનો સ્પષ્ટ નામપૂર્વક નિર્દેશ કર્યો નથી. શ્રી ભદ્રઆહુસ્વામિ નિર્ણયિત રચતી વખતે જો દશ આગમો પર નિર્ણયિત રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે તે ઉદ્દેશ્યમાં દશવૈકલિક પહેલાં ‘આવશ્યક’નો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. દશવૈકલિક શ્રી શયંભવસૂરિની

૧ આવસ્સગસ્સદસકા, —લિઅસ્સ તહ ઉત્તરજ્ઞમાયારે ।
 સૂયગહે નિજ્જુત્તિ, વુચ્છામિ તહા દસાણં ચ ॥ ૮૪ ॥
 કપ્પસ્સ ય નિજ્જુત્તિ, વવહારસ્સેવ પરમણિઉણસ્સ ।
 સુરિ અપણ્ણત્તીય વુચ્છંં ઇસિમાસિઆણં ચ ॥ ૮૫ ॥

ભાવાર્થ:—આવશ્યક, દશવૈકલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, દશાશ્રુતસ્કંધ, કલ્પ, વ્યવહાર, સૂર્યપ્રગમિ અને રુષિ-ભાષિત ઉપર નિર્ણયિત હું રચીશ.

કૃતિ છે એ તો પહેલાં બતાવ્યું છે; એ દશ આગમોના ઉલ્લેખનો ક્રમ કાલક્રમનો સૂચક હોય તો એમ માનવું પડે કે ‘આવશ્યકસૂત્ર’ શ્રી શયંભવસૂરિની પહેલાંના કોષ્ઠ સ્થવિરની, કે શ્રી શયંભવસૂરિના સમકાલીન, પરંતુ તેમનાથી કોષ્ઠ ત્રિશિષ્ઠ સ્થવિરની કૃતિ હોવી જોઈએ. શ્રી તત્ત્વાર્થભાષ્યગત ‘ગણધરાનન્તર્યાદિભિઃ’ એ અંશમાં વર્તમાન ‘આદિ’ પદ્ધતી તીર્થંકર, ગણધર પછીના અવ્યવહિત સ્થવિરની માફક; તીર્થંકર, ગણધરના સમકાલીન સ્થવિર પણ જો ગણવામાં આવે તો; આવશ્યકસૂત્રનો રચનાકાળ વહેલામાં વહેલો ઈ. સ. ૫૦૦ પૂર્વના છઠ્ઠા સૈકાની છેલ્લી પચ્ચીસી માની શકાય અને આમ તેના કર્તા રૂપે તીર્થંકર, ગણધરના સમકાલીન કોઈ સ્થવિર માની શકાય. ગમે તેમ હોય તો પણ એટલું તો નિશ્ચિતરૂપે જાણી શકાય છે કે તીર્થંકરના સમકાલીન સ્થવિરથી માંડીને શ્રી ભદ્રબાહુ-સ્વામિના પહેલાંના કે સમકાલીન સ્થવિરોમાંના કોષ્ઠકની ‘આવશ્યક-સૂત્ર’ એ કૃતિ છે.

મૂલ આવશ્યકસૂત્રની પરીક્ષણ વિધિ:

મૂલ (અસલ) આવશ્યક કેટલું છે અને તેમાં ક્યાં ક્યાં સૂત્રો ઉમેરાયેલાં છે, તેની પરીક્ષા કરવી જરૂરની છે; કારણ કે આજકાલ સાધારણ લોકો એમ સમજે છે કે ‘આવશ્યકક્રિયા’માં જેટલા સૂત્રો બોલાય છે તે સર્વ મૂલ ‘આવશ્યક’નાજ છે. મૂલ આવશ્યક ઝાળખવાની બે રીતો છે: (૧) જે સૂત્રના દરેક શબ્દની કે કેટલા-એક શબ્દોની સૂત્રરૂપશી નિર્યુક્તિ હોય તે સૂત્ર ‘મૂલ આવશ્યક’ માનું છે; (૨) જે સૂત્રની ઉપર શબ્દશઃ કે અધિકાંશ શબ્દોની સૂત્ર-રૂપશી નિર્યુક્તિ નથી, પરંતુ જે સૂત્રના અર્થ સામાન્ય રૂપે નિર્યુક્તિમાં વર્ણવાયા છે અથવા જે સૂત્રના કોષ્ઠ કોષ્ઠ સ્લોક પર નિર્યુક્તિ છે અથવા જે જે સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતી વખતે પ્રારંભમાં

ટીકાકાર શ્રી હરિભદ્રસુરએ ‘સુત્રકાર આહ’, ‘તથા હિંદં સુત્રં’ ‘હિંદં સુત્રં’ આદિ પ્રકારે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે સૂત્રો પણ મૂલ આવશ્યકમાંનાજ માનવા બેધએ.

પ્રથમ રીત પ્રમાણે ‘નમુકકાર, કરેમિ મંતે, લોગસ્ત, ઇચ્છામિ સ્વાસમણો, તસ્સઉત્તારી, અન્નથથ, નમુકકારસહિય આદિ પચ્ચખાણુ’ વગેરે સૂત્રો મૌલિક માત્રમ પડે છે.

બીજી રીત પ્રમાણે ‘ચત્તારિમંગલં, ઇચ્છામિ પઢિક્કમિંડં જો મે દેવસિઓ, ઇરિયાવહિઆપ, પગામસિજ્જાપ, પઢિક્કમામિ ગોયરચરિયાપ, પઢિક્કમામિ ચાઉક્કાલં, પઢિક્કમામિ પગવિહે, નમો ચઉવિસાપ, ઇચ્છામિ ઠાઈડં કાઉસગં, સવ્વ-લોપ અરિહન્ત ચેઈઆણં, ઇચ્છામિ સ્વાસમણો ઉવ્વઢ્ઢિઓમિ તુભ્ભણં, ઇચ્છામિ સ્વાસમણો કયાઈં ચ મે, પુવ્વામેવ મિચ્છતાઓ પઢિક્કમ્મઈ કિત્તિકમ્માઈં’ આદિ સૂત્રો મૌલિક જણાય છે.

એ ઉપરાન્ત ‘તત્થ સમણોવાસઓ, થુલ્લગપાણાહવાયં સ-મણોવાસઓ પચ્ચકલાઈ, થુલ્લગમુસાવાયં,’ આદિ જે સૂત્રો શ્રાવક ધર્મ સંબંધી છે, અર્થાત્ રામ્યકૃત્વ, આરવ્રત અને સંલેખના સંબંધી છે અને જેના આધારે ‘વંદિત્ત’ સૂત્રની પદ્યગંધ રચના થયેલી છે તે સૂત્રો પણ મૌલિક જણાય છે. જો કે આ સૂત્રોની પહેલાં ટીકાકારે ‘સુત્રકાર આહ, સુત્રં’ આદિ સૂત્રોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી; તે પણ પ્રત્યાખ્યાન આવશ્યકમાં નિર્યુક્તિકારે પ્રત્યાખ્યાનનું સામાન્ય સ્વરૂપ બતાવતાં અભિગ્રહની વિવિધતાને કારણે શ્રાવકના અનેક ભેદ બતાવ્યા છે, આ ઉપરથી એ સૂચિત થાય છે કે શ્રાવકધર્મના ઉપર્યુક્ત સૂત્રો લક્ષ્યમાં રાખીનેજ નિર્યુક્તિકારે શ્રાવક ધર્મની વિવિધતાનું વર્ણન કર્યું છે.

મૂલ આવશ્યકસૂત્ર વાળો ભાગ:

આજકાલની પ્રચલિત મમાયારીમાં જ્યાં પ્રતિક્રમણની સ્થાપના કરાય છે ત્યાંથી માંડીને નમોસ્તુ વર્ધમાનાયની સ્તુતિ સુધીમાં છ આવશ્યક પૂર્ણ થઈ જાય છે; તેથી એ તો સ્પષ્ટજ છે કે પ્રતિક્રમણની સ્થાપનાની પહેલાં કરાતા ચૈત્યવંદનનો ભાગ તેમજ ‘ નમોસ્તુ વર્ધમાનાય ’ની સ્તુતિ પછી બોલાતાં સ્તવન, સજ્જાય, શાન્તિ આદિ, ભાગ છ આવશ્યકની બહાર છે; આ કાગળથી આ વસ્તુઓ મૂલ આવશ્યકમાં ન હોય તે સ્વાભાવિકજ છે. વળી ભાષા-દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો પણ એ સિદ્ધ થાય છે કે અપ્રભ્રંશ, સંસ્કૃત હિંદી અને ગૂજરાતી ભાષાના ગદ્ય કે પદ્ય મૈત્રિક હોઈ શકે નહિ; કારણકે સંપૂર્ણ ‘ મૂલ આવશ્યક ’ પ્રાકૃતભાષામાંજ છે. પાકૃતભાષામય ગદ્યપદ્યમાંના પણ જેટલા સૂત્રો ઉપર્યુક્ત બે રીત પ્રમાણે મૈત્રિક જણાવ્યા છે, તે સિવાયના બીજા સૂત્રોને મૂલ આવશ્યકના માનવાનું પ્રમાણ હજી સુધી અમારા ધ્યાનમાં આવ્યું નથી. તેથી એ સમજવું જરૂરનું છે કે સાતલાઘ્વ, અઢાર પાપસ્થાનક, આયરિષ ઉવજ્ઞાપ, વૈયાર્થ-ચ્ચગરાણં, પુક્કલ્લરદીવદ્દે, સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં, સુઅદેવયા મગવદ્ આદિ પૂર્વ અને ‘ નમોસ્તુ વર્ધમાનાય ’ આદિ જે સૂત્રો બોલાય છે તે સર્વ મૈત્રિક જણાતા નથી; જો કે ‘ આયરિય ઉવજ્ઞાપ, પુક્કલ્લરદીવદ્દે, સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં ’ આદિ મૈત્રિક નથી તોપણ પાત્રીન તો છેજ; કેમકે તેનો ઉલ્લેખ કરી શ્રી હરિભદ્રસુરિએ તેની વ્યાખ્યા પણ કરી છે.

આ પરીક્ષણ વિધિનો અર્થ એ નથી કે જે સૂત્ર મૈત્રિક નથી તેમનું મહત્વ ઓછું છે; અહીં તો દેશ, કાલ, રૂચિ આદિના પરિવર્તન અનુસાર ‘ આવશ્યકક્રિયા ’ ના સૂત્રોમાં અને ભાષામાં કેવી રીતે પરીવર્તન થવા પામ્યું છે તેજ માત્ર બતાવવાનું છે.

અહીં એ પણ જાણાવવું અયોગ્ય નથી કે આજકાલ દૈવસિક પ્રતિક્રમણમાં સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં પછી જે શ્રુત દેવતા અને ક્ષેત્ર દેવતાનો કાઉસગ્ગ કરી એક સ્તુતિ ખોલવામાં આવે છે તે ભાગ ઓછામાં ઓછા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયમાં પ્રતિક્રમણવિધિમાં હોય એમ જણાવું નથી કારણકે તેઓશ્રીએ પોતાની ટીકામાં દૈવસિક પ્રતિક્રમણની જે વિધિ આપી છે, તેમાં સિદ્ધાણં બુદ્ધાણં પછી પ્રતિલેખન વન્દન કરી ત્રણ સ્તુતિ ખોલવાનો જ નિર્દેશ કરેલ છે. આં ૫૦ ૫૦ ૭૬૦.

વિધિ ભેદ:

વિધિના વિષયમાં સામાન્યારી ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે કારણકે મૂલ ટીકાકારસંમત વિત્રિ ઉપરાન્ત અન્ય વિધિનું સૂચન પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ કરેલ છે. (આં ૫૦ ૭૬૩)

તે સમયે પાક્ષિક પ્રાતક્રમણમાં ક્ષેત્રદેવતાનો કાઉસગ્ગ પણ પ્રચલિત ન હતો, પરન્તુ શય્યાદેવતાનો કાઉસગ્ગ પ્રચલિત હતો. કાઘ કાઘ તો વળી આતુર્માસિક પ્રતિક્રમણમાં પણ તે કાઉસગ્ગ કરતા હતા અને ક્ષેત્રદેવતાનો કાઉસગ્ગ તો આતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણમાં પ્રચલિત હતો. (આં ૫૦ ૫૦ ૪૦૪ ભાષ્યં ગાં ૨૩૩).

આ જગ્યાએ મુખ્ય પર મુહુપતિ બાંધનાર માટે એક અર્થસૂચક વસ્તુ પણ મળી આવે છે, ‘ શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિના સમયમાં પણ કાઉસગ્ગ કરતી વખતે મુહુપતિ હાથમાં રાખવાનોજ ઉલ્લેખ છે, (આં નિં ૫૦ ૭૬૭ ગાં ૧૫૪૫)

મૂલ આવશ્યકના ટીકા ગ્રન્થ:

આવશ્યક એ સાધુ અને શ્રાવક તે બેની મહત્ત્વપૂર્ણ ક્રિયા છે; ‘આવશ્યકસૂત્ર’નું ગૌરવ પણ તેવા પ્રકારનું છે. એજ કારણથી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામિએ દશ નિર્ચુકિત રચીને તાત્કાલિક પ્રેમા અનુસાર

આવશ્યકની પ્રાકૃતપદમય ટીકા લખી, આ આવશ્યકનો પ્રથમ ટીકા-
અન્ય છે. તેની પછી સંપૂર્ણ આવશ્યક ઉપર પ્રાકૃતપદમય લાખ્ય
રચાયું જેના કર્તાનું નામ અવિદિત છે. તે પછી ચૂર્ણિ લખાઈ
જે સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃતગદ્યમય છે, અને જેના કર્તા પ્રાયઃ શ્રી
જિનદાસગણિ હોવાનો સંભવ છે.

ત્યાં સુધીમાં તો ભાષાના વિષયમાં લોકરૂચિ બદલાઈ ગઈ હતી
તે જોઈને સમયસર આચાર્યોએ સંસ્કૃતમાં પણ ટીકા લખવી શરૂ કરી
દીધી હતી. તદનુસાર ‘આવશ્યક’ પર પણ કેટલીક સંસ્કૃત
ટીકાઓ લખાઈ જેનું સૂચન શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ આ પ્રકારે કર્યું છેઃ
યદ્યપિ મયા તથા ડ્યૈઃ કૃતાડસ્ય વિવૃત્તિસ્તથાપિ સંક્ષેપાત્ ।
તદ્ભૂચિસત્વાનુગ્રહહેતોઃ, ક્રિયતે પ્રયાસોડયમ્ ॥

આં ૫૦ ૫૦ ૧

આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે એ ટીકાઓ વિસ્તૃત હશે;
શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ આવશ્યક પર પણ એક મોટી ટીકા લખેલી. જે
હજી ઉપલબ્ધ નથી; પરંતુ તેનું સૂચન તે પોતે ‘મયા’ શબ્દદ્વારા
કરે છે અને તેની સંબંધપરંપરાનો નિર્દેશ શ્રી હેમચંદ્ર મલધારી
પણ પોતાના આવશ્યક ટીપ્પણ ૫૦ ૧ માં કરે છે.

મોટી ટીકાની સાથે જ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ સંપૂર્ણ ‘આવશ્યક’
પર એક નાની ટીકા પણ લખી છે જે છપાઈ છે; તે ૨૨,૦૦૦
શ્લોક પ્રમાણુ છે; તેનું નામ શિષ્યહિતા છે અને તેમાં સંપૂર્ણ
મૂલ આવશ્યક તથા તેની નિર્યુક્તિની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા આ
ઉપરાન્ત આ ટીકામાં છે, લાખ્ય અને ચૂર્ણિના કેટલાક ભાગો
પણ લીધેલ છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિની આ ટીકા ઉપર શ્રી હેમ-
ચંદ્ર મલધારીએ ટીપ્પણ લખ્યું છે. શ્રીમંત્રયગિરિસૂરિએ ‘પણ
‘આવશ્યક’ ઉપર ટીકા લખી છે જે માત્ર એ અધ્યયન સુધીની
જ છે અને તે ઉપલબ્ધ પણ છે. અહીં સુધી તો થઈ સંપૂર્ણ
આવશ્યકના ટીકાગ્રંથોની વાત; પરંતુ તે સિવાય કેવળ પ્રથમ

અધ્યયન જે સામાયિક અધ્યનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેના પર પણ મોટા મોટા ટીકા ગ્રન્થો લખાયેલા છે. સૌથી પહેલાં સામાયિક અધ્યયનની નિયુક્તિ પર શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણે પ્રાકૃતપદ્મમય ભાષ્ય રચ્યું જે વિશેષ આવશ્યક ભાષ્યને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે બહુ મોટો અને મહત્વપૂર્ણ ગ્રન્થ છે. આ ભાષ્ય ઉપર તેમણે પોતેજ સંસ્કૃત ટીકા લખી છે જે ઉપલબ્ધ નથી. શ્રીકાટયાચાર્ય જેમનું બીજું નામ શ્રી શીલાંકસુરિ છે અને જેમણે આચારાંગ અને સુત્ર-કૃતાંગની ટીકા રચી છે તેમણે પણ ઉપરોક્ત વિશેષ આવશ્યક ભાષ્ય પર ટીકા લખી છે; શ્રી હેમચંદ્ર મલધારીએ પણ ઉપર્યુક્ત ભાષ્ય પર બહુજ ગંભીર અને વિશદ (સ્પષ્ટ) ટીકા લખી છે.

આવશ્યક અને શ્વેતાંબર દિગંબર સંપ્રદાય:

આવશ્યક ક્રિયા એ જૈનત્વનું મુખ્ય અંગ છે તેથી તે ક્રિયા તેમજ તે ક્રિયાસ્થયક આવશ્યકસૂત્ર એ બન્ને જૈન સમાજની શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બન્ને શાખાઓમાં અતિતત્વ ધરાવે એ સ્વાભાવિક છે.

શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં સાધુપરંપરા અવિચ્છિન્ન ચાલુ રહેવામાં સાધુ અને શ્રાવક એ બન્નેના આવશ્યકક્રિયાવિધિ તેમજ આવશ્યક-સૂત્ર મૌલિક (અસલી) રૂપમાંજ મળી આવે છે; એથી ઉલટું દિગંબર સંપ્રદાયમાં સાધુપરંપરા વિરલ અને વિચ્છિન્ન થઈ તેથી સાધુ સંબંધી આવશ્યકક્રિયાતો લુપ્તપ્રાય છે. પરંતુ તેની સાથે સાથેજ શ્રાવક સંબંધી આવશ્યકક્રિયા પણ ઘણે ભાગે વિરલ થઈ ગઈ છે તેથી દિગંબર સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં આવશ્યકસૂત્રનું મૂલ રૂપમાં સંપૂર્ણ પણે ન બળી આવવું એ આશ્ચર્યનીવાત નથી.

દિગંબર મૂલાચાર ગ્રન્થ:

તો પણ તેમના સાહિત્યમાં એક મૂલાચાર નામનો પ્રાચીન ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે; જેમાં સાધુઓના આચારનું વર્ણન છે. તે ગ્રંથમાં

છ આવશ્યકનું પણ નિરૂપણ છે. પ્રત્યેક આવશ્યકનું વર્ણન કરતી ગાથાઓમાં અધિકાંશ ગાથાઓ પણ તેજ છે જે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિકૃત નિર્ધુક્તિમાં છે.

‘મૂલાચાર:’

મૂલાચારનો સમય ઠીક માલમ નથી; પરંતુ તે પ્રાચીન છે. તેના કર્તા શ્રોવટકેરસ્વામિ ‘વટકેર એ નામજ સુચન કરે છે કે મૂલાચારના કર્તા સંભવતઃ કર્ણાટકમાં થયા હશે છે. આ કલ્પનાની પુષ્ટિનું કારણ એ પણ એક છે કે દિગંબર સંપ્રદાયના પ્રાચીન મહાન સાધુ ભટ્ટારક અને વિદ્વાન વધારે તો કર્ણાટકમાં થયા છે; તે દેશમાં દિગંબર સંપ્રદાયનું પ્રભુત્વ તેવુંજ છે. જેવું ગુજરાતમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયનું પ્રભુત્વ.

મૂલાચારમાં શ્રીભદ્રબાહુકૃત નિર્ધુક્તિગત ગાથાઓ મળે છે. એ બહુ અર્થસૂચક છે, તેનાથી શ્વેતાંબર દિગંબર સંપ્રદાયની મૌલિક એકતાના સમયનું કાંઈક જ્ઞાન થાય છે, પરંતુ એ એ સંપ્રદાયોનો ભેદ રૂઢ થઈ ગયા પછી દિગંબર આચાર્યોએ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયદ્વારા સૂચિત આવશ્યક નિર્ધુક્તિની ગાથાઓ લઈ જેમની તેમ અથવા કાંઈક ફેરફાર સાથે પોતાની કૃતિઓમાં ઉતારી લીધી છે એવી કલ્પના અનેક કારણોને લઈ કરી શકાતી નથી.

દક્ષિણ દેશમાં શ્રીભદ્રબાહુ સ્વામીનો સ્વર્ગવાસ થયો તેનો પ્રસિદ્ધ છે તેથી અનિવાર્ય એવો છે કે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિની એક શિષ્યપરંપરા જે દક્ષિણમાં રહી અને આગળ જતાં જે દિગંબર સંપ્રદાયમાં પરિણામ પામી તેણે પોતાના ગુરૂની કૃતિને સ્મરણમાં રાખી; પરંતુ કમશઃ તે સંપ્રદાયમાં સાધુપરંપરા વિરલ થતી ગઈ તેથી તેમાં માત્ર આવશ્યકનિર્ધુક્તિજ નહિ, પણ તે ઉપસન્ત મૂલ આવશ્યકસૂત્ર પણ ત્રુટિત અને વિરલ થઈ ગયું.

આથી ઉદ્દૃષ્ટિ તેમની એક શિષ્યપરંપરા જે ઉત્તર હિંદમાં રહી અને જે આગળ જતાં મોટે ભાગે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પરિણમી પામી તેણે પણ પોતાના ગુરૂની કૃતિ બીજા ગ્રંથોની સાથે સંભાળી રાખી; આમ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની અવિચ્છિન્ન સાધુપરંપરાએ માત્ર મૂલ આવશ્યકસૂત્ર નહિ પરંતુ તેની નિર્ચુકિતને પણ સંરક્ષિત રાખવાનું પુણ્યકાર્ય કરવા ઉપરાન્ત તેના પર અનેક મોટા મોટા ટીકાગ્રંથો લખ્યા; અને તે દ્વારા તાત્કાલીન આચારવિચારનો એવો એક પ્રામાણિક સંગ્રહ બનાવી મૂક્યો કે જે આજે પણ જૈનધર્મના અસલ રૂપને ભિન્ન જિત્ત રૂપે જોવાના અનેક પ્રયત્ન સાધન છે.

હવે પ્રશ્ન એ છે કે દીર્ઘંબર સંપ્રદાયનાં જેમ નિર્ચુકિતનો અંશ પ્રાપ્ત થાય છે એમ મૂલ આવશ્યક મળે છે કે નહિ? આજ સુધીમાં તે સંપ્રદાયની આવશ્યકક્રિયાના બે ગ્રંથો જોવામાં આવ્યા છે, જેમાંનો એક છપાયેલો અને બીજો હસ્તલિખિત છે. બન્નેમાં સામાયિક તેમજ પ્રતિકમણુના પાઠ છે, જે પાઠોનો મોટો ભાગ સંસ્કૃત છે તે મૌલિક નથી; જે ભાગ પ્રાકૃત છે તેમાં પણ નિર્ચુકિતના આધારે મૌલિક સિદ્ધ થતા આવશ્યકસૂત્રનો ભાગ બહુ ઓછો છે; અને જેટલો મૂલ ભાગ છે તે પણ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત મૂલ પાઠની અપેક્ષાએ કાંઈક ન્યૂનાધિક અને કાંઈક રૂપાંતરિત થયેલો પણ જણાય છે.

‘નમુક્કાર, ક્કારેમિમંતે, લોગસ્સ, તસ્સઉત્તરો, અન્નથથ, જો મે દેવસિઓ અહારો કઓ, હરિયાવહિઆપ, ચત્તારિ-મંગલં, પડિક્કમામિ પગવિહે, ઇળમેવ નિગ્ગન્થ પાવયણં તથા વંદિત્તુ’ના સ્થાનાપન્ન અર્થાત્ શ્રાવક ધર્મ સંબંધી સમ્યક્ત્વ, આરવ્રત, સંલેખના આદિના અતિચારના પ્રતિકમણુનાં ગદ્ય

ભાગ આટલાજ મૂલ આવશ્યકસૂત્રો ઉપર્યુક્ત એ દિગંબર અંત્યોમાં છે.

આ ઉપરાન્ત જે બહુપ્રતિક્રમણ નામનો ભાગ હસ્તાલખિત પ્રતમાં છે તે શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં, પ્રસિદ્ધ પવિત્ર સૂત્ર ની સાથે મળતો છે; અમે વિસ્તારભર્યા તે સર્વ પાઠોનો ઉદ્દેશ્ય અહીં કર્યો નથી પણ માત્ર સૂચના કરી છે, મૂલાચારમાં આપેલી આવશ્યક નિર્યુક્તિની સર્વ ગાથાઓ પણ અમે અહીં ઉતારતા નથી; પરન્તુ માત્ર જે ત્રણ ગાથાઓ આપીને બાકીની ગાથાઓના ક્રમાં નીચે આપીશું; જેથી જ્ઞાસુઓ પોતેજ મૂલાચાર અને આવશ્યકનિર્યુક્તિ જોઈ ગાથાઓની સરખામણી કરી શકે.

પ્રત્યેક આવશ્યકનું કથન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરતી વખતે શ્રીવદ્ધેર સ્વામીનું આ કથન છે કે હું પ્રસ્તુત આવશ્યક પર નિર્યુક્તિ કરીશ (મૂલાચાર ગા. ૫૧૭, ૫૩૭, ૫૭૪, ૬૧૧ ૬૩૧, અને ૭૦૭ એ જરૂર અર્થસૂચક છે કારણકે સંપૂર્ણ મૂલાચારમાં આવશ્યકનો ભાગ છોડી દઈ અન્ય પ્રકરણમાં ‘ નિર્યુક્તિ ’ શબ્દ એકાદ જગ્યાએ જ માત્ર આપેલ છે. છ આવશ્યકના અંગમાં પણ તે ભાગને શ્રી વદ્ધેરસ્વામીએ ‘ નિર્યુક્તિ ’ ના નામે ઓળખાવ્યો છે. (મૂલાચાર ગા. ૬૮૯-૯૦) તેથી એમ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે કે તે સમયે શ્રી ભદ્ર-બાહુકૃત નિર્યુક્તિનો જેટલો ભાગ દિગંબર સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત રહ્યો હશે, તેને સંપૂર્ણ કે અંશતઃ તેમણે પોતાના ગ્રંથમાં દાખલ કરી લીધો હશે.

શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં પાંચમું આવશ્યક ‘ કાયોત્સર્ગ ’ અને છઠું ‘ પ્રત્યાખ્યાન ’ છે; નિર્યુક્તિમાં છ આવશ્યક સૂચવતી ગાથામાં પણ તેજ ક્રમ છે, પરન્તુ મૂલાચારમાં પાંચમું આવશ્યક ‘ પ્રત્યાખ્યાન ’ અને અને છઠું ‘ કાયોત્સર્ગ ’ છે.

द्विः'भर भृष्टप्रतिकभृ अने भूसाधारना पाठः

‘खमामि सव्वजीवाणं, सव्वे जीवा खमन्तु मे।
मेत्ती मे सव्वभूदेसु, वैरं मङ्गण केणावा।बृ.प्र.॥”

‘एसो पंचणमोयारो, सव्वपावपणासणो ।

मंगलेसु य सव्वेसु, पढमं हवदि मंगलं ॥

॥ ५१४ ” मू. ॥

‘सामाईयंमि दु कदे; समणो इव सावओ

हवदि जम्हा ।

एदण कारणेणं दु बहुसो सामाईयं जुज्जा ।

॥ ५३१ ” मू. ॥

श्वेतांभर आवश्यकनिर्भुङ्गितना पाठः

‘खामेमि सव्वजीवे, सव्वे जीवा खमन्तु मे ।
मेत्तो मे सव्व भूएसु, वैरं मङ्ग न केणइ ॥”

आ० पृ० ७६५

‘एसो पंचनमुक्कारो; सव्वपावपणासणो ।

मंगलाणं च सव्वेसिं; पढमं हवइ मंगलं ॥”

॥ आ० नि० १३२ ॥

‘सामाईयंमि उ कए; समणो इव सावओ

हवइ जम्हा ।

एण कारणेणं; बहुसो सामाईयं जुज्जा ॥

॥ ८०१ ॥ आ० नि०

સુ. ક્ર. ગા.	આ. નિ. ગા. ક્ર.	સુ. ગા. ક્ર.	આ. નિ. ગા. ક્ર.
૫૦૪	૯૧૮	૫૩૯	(લોગસ્ટ, ૧, ૭)
૫૦૫	૯૨૧	૫૪૦	૧૦૫૮
૫૧૧	૯૯૭	૫૪૧	૧૦૫૭
૫૧૨	૧૦૦૨	૫૪૪	૧૯૫
૫૧૪	૧૩૨	૫૪૬	૧૯૭
૫૧૭	૮૭	૫૪૯	૧૯૯
૫૨૪	(ભાષ્ય, ૧૪૯)	૫૫૦	૨૦૧
૫૨૫	૭૯૭	૫૫૧	૨૦૨
૫૨૬	૭૯૮	૫૫૨	૧૦૫૯
૫૩૦	૭૯૯	૫૫૩	૧૦૬૦
૫૩૧	૮૦૧	૫૫૫	૧૦૬૨
૫૩૩	૧૨૪૫	૫૫૬	૧૦૬૧
૫૩૮	(ભાષ્ય, ૧૯૦)	૫૫૭	૧૦૬૩-૬૪
૫૦૭	૯૫૩	૫૫૮	૧૦૬૫
૫૧૦	૯૫૪	૫૫૯	૧૦૬૬

૫૬૦	૧૦૬૯	૫૬૬	૧૨૦૦
૫૬૫	૧૦૭૬	૬૦૦	૧૨૦૧
૫૬૩	૧૦૭૭	૬૦૧	૧૨૦૨
૫૬૫	૧૦૬૯	૬૦૩	૧૨૦૭
૫૬૫	૧૦૯૩	૬૦૪	૧૨૦૮
૫૬૬	૧૦૯૪	૬૦૫	૧૨૦૯
૫૬૫	૧૦૯૫	૬૦૬	૧૨૧૦
૫૬૮	૧૦૯૬	૬૦૭	૧૨૧૧
૫૬૮	૧૦૯૭	૬૦૮	૧૨૧૨
૬૦૫	૧૧૦૨	૬૧૦	૧૨૨૫
૬૦૫	૧૧૦૩	૬૧૨	૧૨૩૩
૮૦૫	૧૨૧૭	૬૧૩	૧૨૪૭
૫૮૨	૧૧૦૫	૬૧૪	૧૨૩૧
૬૮૫	૧૧૦૬	૬૧૫	૧૨૩૨
૫૮૫	૧૧૮૧	૬૧૭	૧૨૫૦
૫૮૫	૧૧૦૬	૬૨૧	૧૨૪૩
૬૮૫	૧૧૬૩	૬૨૬	૧૨૪૪
૬૮૫	૧૧૬૮	૬૩૨	૧૨૪૪
			(ભાષા, ૨૧૭)

૧૧૪૧
૧૧૪૭
૧૧૪૧
૧૧૭૨
૧૪૯૮
૧૪૯૦
૧૪૯૨

૩:૮
૩:૬
૩:૭૧
૩:૭૪
૩:૭૫
૩:૭૬
૩:૭૭

૧૫૬૫
(૭૧૭૫, ૨૪૮)
(૭૧૭૫, ૨૪૯)
૨૫૦
૨૫૧
૧૫૮૯
૧૪૪૭
૧૩૫૮

૬૩૩
૬૪૦
૬૪૧
૬૪૨
૬૪૩
૬૪૫
૭૪૬
૬૫૬

ઐહ્રધર્મના નિત્યપાઠઃ

બૌદ્ધ લોકો પોતાને માન્ય એવા ‘ત્રિપિટક’
અથો ‘માથી ફટલાક મૂત્રો લઇ પોતાનો નિત્યપાઠ
કરે છે; એક રીતે એ તેમનું નિત્યકર્તવ્ય છે. તે-
માંના ફટલાક વાક્ય, જે ‘પ્રતિકમથ’ના વાક્યો
સાથે સરખાવી શકાય એવા છે તે નીચે આપ્યા છે.

(૧) ‘નમો તસ્સ ભગવતો અરહતો સમાસંબુ-
હ્સ્સ ।’

‘બુદ્ધં સરણં ગચ્છામિ । ધમ્મં સરણં ગચ્છામિ ।
સંઘં સરણં ગચ્છામિ ।’

(દધુપાઠ. સરણુત્તય)

ભાવાર્થઃ—તે સમ્યક્સંણુદ્ધ ભગવાન અરિહ-
ન્તને નમસ્કાર થાઓ.

બુદ્ધને સરણુ ભઈં છું, ધર્મને સરણુ ભઈં
છું અને સંઘને સરણુ ભઈં છું.

જેન ‘આવશ્યક’માંના સમાન પાઠોઃ

(૧) ‘નમો અરિહન્તાણં, નમો સિદ્ધાણં ।’
‘ચત્તારિ સરણં પવજ્જામિ, અરિહન્તે
સરણં પવજ્જામિ, સિદ્ધે સરણં પવજ્જામિ,
સાહુસરણં પવજ્જામિ, કેવલીપણંતં ધમ્મં
સરણં પવજ્જામિ ।’

ભાવાર્થઃ—શ્રી અરિહન્ત ભગવાનને અને શ્રી
સિદ્ધ ભગવાનને નમસ્કાર થાઓ.

આર શરણુને હું અંગીકાર કરૂં છું; અરિહન્તના
શરણુને અંગીકાર કરૂં છું, સિદ્ધના શરણુને અંગી-

કાર કંઈ છું, સાધુઓના શરણમે અંગીકાર કંઈ છું અને દેવદીપ્રણિત ધર્મના શરણમે અંગીકાર કંઈ છું.

(૨) 'પાળતિપાતા વેરમણિ સિસ્ત્રાપદં સમા-
દિયામિ । અદિન્નાદાના વેરમણિ સિસ્ત્રાપદં
સમાદિયામિ । કામેસુ મિચ્છાચારા વેરમણિ
સિસ્ત્રાપદં સમાદિયામિ । મુસાવાદા વેરમણિ
સિસ્ત્રાપદં સમાદિયામિ । સુરમેરયમજ્જપ-
માંદદાના વેરમણિ સિસ્ત્રાપદં સમાદિયામિ ।'

લઘુપાઠ. પંચસીલ.

ભાવાર્થ:—પ્રાણાતિપાતથી વિરમણુ ૩૫ શિક્ષા-
પદ સ્વીકારે છું, અદત્તાદાનથી વિરમણુ ૩૫ શિક્ષાપદ
સ્વીકારે છું, મુષાવાદથી વિરમણુ ૩૫ શિક્ષાપદ સ્વી-
કારે છું અને મદ્ય તેમજ પ્રમાદસ્થાનથી વિરમણુ ૩૫
શિક્ષાપદ સ્વીકારે છું.

(૩) 'અસેવના ચ ચાલનં, પળિટાનં ચ સેવના ।

(૨) 'થૂલગપાણાદિવાયં સમણોવાસઓ
પચ્ચક્કવાહ, થૂલગમુસાવાયં સમણોવાસઓ
પચ્ચક્કવાહ, થૂલગ અદાતાદાનં સમણોવાસઓ
પચ્ચક્કવાહ, પરદારગણં સમણોવાસઓ પચ્ચ-
ક્કવાહ, સદારસંતોસં વા પલિવજ્જહ ।'

આપશ્યેદિક્ષત. પૃ. ૮૧૮-૮૨૩

ભાવાર્થ:—શ્રાવકને યોગ્ય સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતનું
પચ્ચખાણુ કંઈ છે; શ્રાવકને યોગ્ય સ્થૂલ મુષાવાદનું
પચ્ચખાણુ કંઈ છે; શ્રાવકને યોગ્ય સ્થૂલ અદત્તાદાનનું
પચ્ચખાણુ કંઈ છે; શ્રાવકને યોગ્ય પરદારગમનનું
પચ્ચખાણુ કંઈ છે અને સ્વદારાસંતોષને અંગીકાર
કંઈ છે.

(૩) 'લોગવિરુદ્ધાઓ, ગુરુજણપુઆપરત્થકરણંચ

પૂજા ચ પૂજનીયાન, એત મંગલમુત્તમં ॥
 માતાપિતૃ ઉપદાનં, પુત્રદારસ્સ સંગહો ।
 અનાકુલા ચ કરમન્તા, એતં મંગલમુત્તમં ॥
 દાનં ચ ધર્મચરિયા ચ, આતકાનં ચ સંગહો ।
 અનવજ્જાનિ કર્માનિ, એતં મંગલમુત્તમં ॥
 આરતિ વિરતિ પાપા, મજ્જપાના ચ સંયમો ।
 અપ્પમાદો ચ ધર્મેસુ, એતં મંગલમુત્તમં ॥
 સ્થન્તિ ચ સોવચસ્સતા, સમણાનં ચ દસ્સનં ।
 કાલેન ધમ્મસાકચ્છા, એતં મંગલમુત્તમં ॥

લઘુપાઠ. મંગલસુત.

ભાવાર્થ:—શૂએતિ ન સેવવા, પંડિતોને સેવવા
 અને પૂજ્યોતો પૂજનસત્કાર કરવો એ ક્રોધ મંગલ છે.

માતાપિતાની પરિચર્યા; પુત્ર તેમજ સ્ત્રીનું ભરણ
 યોગ્યથા અને દરેક કાર્ય શાંતિપૂર્વક કરવું એ ઉત્તમ
 મંગલ છે.

સુહૃદુરુજોગો તન્વય, -ળસેવણા આભવમસ્વંહો ॥
 દુસ્ત્રસ્ત્રવઓ કર્મસ્ત્રવઓ, સમાહિમરણં ચ લો-
 હિલાભો અ ।
 સંપજ્જહ મહ એયં, તુહ નાહ પળામકરણેણં ॥’

અર્થવીયરાય.

ભાવાર્થ:—લોહવિરૂદ્ધ કૃત્યોતો સંગ, પૂજનીય
 જનોની પૂજા, પરીપાત્રાર, પવિત્ર સંપત્તિનો સંગ અને
 તેમના વચનનું પાલન આદિ જીવન પ્રમિત આખંડિત
 રૂપે હોજો.

હે નાથ, તને પ્રણામ કરવાથી દુઃખનો નાશ,
 કર્મનો ક્ષય, સમાધિ મરણ (સુખપૂર્વક, શાંતિપૂ-
 ર્વક મરણ, અને સમ્યક્ત્વ (સાચી શ્રદ્ધા યા ર-
 ઙ્ગિ)નો લાભ એ સર્વ મને અવશ્ય પ્રાપ્ત થાઓ.

દાન, ધર્મચર્યા, સાતિજનોતું ભરણુપોષણુ તેમજ નિર્દોષ કર્મો કરવા એ શ્રેષ્ઠ મંગલ છે.

પાપથી નિવૃત્ત થવું, મદ્યપાનનો સંયમ કરવો એ શ્રેષ્ઠ મંગલ છે.

ક્ષમા કરવી, સુન્દર વચન બોધવાં, શ્રમણોનાં દર્શન કરવાં, અતો અવસરે ધર્મકથા કરવી એ ઉત્તમ મંગલ છે.

(૧૦૨)

(૪) ‘ સુખિનો વા લેખિનો હોન્તુ સર્વે સત્તા ભવન્તુ સુચિત્તા । ’

‘માતાયથા નિયં પુત્રં, આયુસા એકપુત્રમનુસ્ત્રલે ।
 एवं પિ સર્વભૂતેસુ, માનસં ભાવયે અપરિમાણં ॥
 મેત્રં ચ સર્વલોકસ્મિન્, માનસં ભાવયે અ-
 પરિમાણં ।

उद्धं अधो च तिरियं च, असंवाधं अवेरं असपत्तं ।’

સધુપાઠ. ચેતસુત. (૧)

(૪) ‘મિત્રી મે સર્વભૂણુ, વેરં મંદ્રં નેત્રેણી ॥’

‘શિવમસ્તુ સર્વજગતઃ પરહિતતિસ્તં ભવન્તુ
 મૃત્યુઃ ॥

दोषाः प्रयान्तु नाशं, सर्वत्र सुखी भवतु लोकः॥’
 બૃહદશાન્તિ. ॥

ભાવાર્થ:—દરેક પ્રાણી સુખી, ક્ષેમસંપન્ન અને અતે સંતુષ્ટ આત્માવાળા થાઓ.

જેમ માતા પોતાના ઓકના ઓક પુત્રને પોતાના જીવન વડે રક્ષણ કરે છે તેમ સર્વ પ્રાણીઓમાં પોતાનું મન ઉદાર બનાવવું.

સંપૂર્ણ લોકમાં પોતાના મનને મૈત્રીભાવનાવડે સુક્ત કરી વિશાળ બનાવવું: તેમજ ઉર્ધ્વ, અધો અને તિર્યચ (સર્વત્ર) મનને શત્રુરહિત, આધારહિત અને નિર્વૈર કેળવવું.

ભાવાર્થ:—સર્વ જીવોની સાથે મારે મિત્રતા છે; ક્રાંદની સાથે મારે વૈરભાવ નથી.

સર્વ જગતનું કલ્યાણ થાઓ, પ્રાણીઓનો સમૂહ પરોપકાર કરવાને તત્પર બનો, સર્વ દોષોનો નાશ થાઓ અને સર્વ જગ્યાએ લોકો સુખી રહેા.

પરિશિષ્ટ નં. ૨.

વૈદિક સંધ્યાના કેટલાક મંત્રો કે વાક્યો: જૈનશાસ્ત્રના સમાન પાઠો:

(૧) ‘મમોપાત્તદુરિતક્ષયાય શ્રીપરમેશ્વરમીતયે (૧) ‘પાયચ્છિત્ત વિસોહણત્તં કરેમિ કાઠસગ્ગં’

પ્રાતઃ સન્ધ્યોપાસનમહં કરિષ્યે ।’

ભાવાર્થ:—પ્રાયશ્ચિત્ત અને વિશુદ્ધિને અર્થે કાઠસગ્ગ (ધ્યાન) કરું છું.

સંકલ્પ વાક્યં

ભાવાર્થ:—હું મારા ઉપાર્જીત પાપોના ક્ષય કરવા તેમજ શ્રી પરમેશ્વરની પ્રીતિ મેળવવા પ્રાતઃ ‘શન્ધ્યા’ની ઉપાસના કરીશ.

(૨) ‘ॐ સૂર્યશ્ચ મામન્યુરશ્ચ મન્યુપતયશ્ચ મન્યુકૃતેભ્ય પાપેભ્યો રક્ષન્તામ્ । યદ્રાત્ર્યા પાપમકાર્ષ મનસા વાચા હસ્તાભ્યાં પદ્ભ્યામુ- દરેણ શિશ્ના રાત્રિસ્તદવલ્ખપતુ યત્કિંચિદ્ દુરિતં મયીદમહમમૃતયોનો સૂર્યેભ્યોઽપોતિષિ જુહોમિ સ્વાહા’

કૃણુ યજુર્વેદ.

ભાવાર્થ:—સૂર્ય, મન્યુ અને મન્યુપતિ એ અધ્યાય મને ક્રોધકૃત પાપોથી બચાવે. મેં રાત્રિ મન, વચન, હાથ, પગ, પેટ, જનનેન્દ્રિય આદિ વડે જે પાપ કર્યા હોય તે પાપને રાત્રિ દૂર કરે. મારામાં જે કંઈ પાપ છે એને હું અમૃતયોનિ જ્યોતિર્ એ સૂર્ય અર્થાત્ પરબ્રહ્માં હોમું છું.

(૨) ‘જંજં મણેણ વદ્ધં, જંજં વાણ ભાસિયં પાવં । જં જં કાણેણ કયં, મિચ્છામિ દુક્કંડં તસ્સા’

(૩) ચન્દેસુ નિમ્મલયરા, આરૂચેસુ અહિયં પયાસયરા । સાગરવરગમ્भीરા, સિદ્ધા સિદ્ધિં મમ દિસન્દુ ।

લોગસ્સ.

ભાવાર્થ:—જે જે પાપ મન દ્વારા બંધાયું હોય જે જે પાપ વચન વડે બોલાયું હોય અને જે જે (પાપી) કાર્ય શરીર દ્વારા કરાયું હોય તે સર્વ પાપ મિથ્યા થાઓ.

જે ચન્દ્રની માફક કર્મમલથી રહિત અર્થાત્ નિર્મલ છે; જે સૂર્ય કરતાં પણ અધિક પ્રકાશવાળા છે અર્થાત્ તીર્થના પ્રકાશક છે; જે સાગરની માફક અખૂટ જ્ઞાન હોવા છતાં અભિમાનથી છલકાતા નથી એવા ‘સિદ્ધ’ ભગવાનના આલબન વડે મને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાઓ.

પરિશિષ્ટ નં. ૩

ઝરથોસ્ત્ર ધર્મ સંબંધી કંઈક વિચારણીય વસ્તુઃ જૈનશાસ્ત્રના સમાન પાઠોઃ

પારસીઓ નિત્યપ્રાર્થના અને નિત્યપાઠમાં પોતાના ધાર્મિક પુસ્તક ‘અવસ્તા’માંના જે જે ભાગનો ઉપયોગ કરે છે તે ‘જોરદેહ અવસ્તા’ના નામે ઓળખાય છે. તેનું રહસ્ય પણ આવશ્યકકર્તવ્યના જેવુંજ છે. તેની ભાષા દેવનાગરી અક્ષરમાં ન હોવાથી માત્ર તેનો ગૂંજરાતી સાર આપ્યો છે, જ્યારે જ્ઞાસુઓ મૂળ પુસ્તકમાંથી અસલ પાઠ વગેરે ભેગું શકે છે.

(૧) ‘દુક્ષ્મન પર જીત મળે’

જોરદેહ અવસ્તા. પૃં ૭

(૨) ‘મેં’ મનથી યુરા વિચાર, વચનથી તુજ ભાષણ, શરીરથી હલકી પ્રવૃત્તિ આદિ પ્રકારે જે જે ગુન્હા કર્યા હોય, તે સર્વને માટે હું પશ્ચાતાપ કરું છું.’
ઓં અં પૃં ૭

(૧) ‘શત્રવઃ પરાંગ્મુલવા ભવન્તુ સ્વાહા’

ભાવાર્થ :—શત્રુઓ પરાઙ્ગમુખ થાઓ.

મહત્શાન્તિ.

(૨) ‘કાણ્ઠકાઈયસ્સ, પઢિક્કમે વાઈયસ્સ વાયાણ્ઠ મણસા માણસિયસ્સ, સવ્વસ્સ વયાઈયારસ્સા’

વંદિતુ.

ભાવાર્થ:—ત્રતોના અતિચાર કે ને અશુભ કાયાની પ્રવૃત્તિથી, અશુભ વચન ઉપયોગથી, તથા અશુભ મનોગત વિચારથી કારણ હોય તેનાથી હું પાછો વળું છું, અર્થાત્ શુભ યોગમાં ફરી પ્રવેશ કરું છું.

(૨) સર્વ મંગલ માંગલ્યં, સર્વ કલ્યાણકારણમ્ ।
પ્રધાનં સર્વધર્માર્ણાં, જૈનં જયતિ શાસનમ્ ॥

ગયતીયરાય.

ભાવાર્થ:—સર્વ મંગલોમાં મંગળ રૂપ, સર્વ કલ્યાણોના કારણ રૂપ અને સર્વ ધર્મોમાં પલ્લુ પ્રધાન (શ્રેષ્ઠ) એવું જૈનશાસન જ્યવન્ત વર્તે છે.

(૪) પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન,
મૈથુન, પરિગ્રહ; ક્રોધ, માન, માયા, લોભ; રાગ;
દ્વેષ; કલહ; અભ્યાસ્યાન; પૈશ્ન્ય; રતિ-અરતિ; પ-
રપરિવાદ; માયામૃષાવાદ અને મિથ્યાત્વશલ્ય

(૩) ‘વર્તમાન અને ભાવી સર્વ ધર્મોમાં સૌથી
મહાન, સર્વથી શ્રેષ્ઠ અને ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ ‘જરથોસ્તી’
છે, હું એ વાત માની લઉં છું કે આ ધર્મજ સર્વ
કાર્ષ દષ્ટ પ્રાપ્તિનું કારણ છે.’

ખો. અ. ૫૦ ૯

(૪) અભિમાન, ગર્વ, મતલોદ્ધાની નિન્દા, લોભ,
લાલચ, ગુસ્સો, ઈર્ષ્યા, પરાણ મુઝ્જા, સ્વદંડ,
આળસ, ચાડીચુગલી, પવિત્રતાનો ભંગ, બુડી સાક્ષી,
ચોરી, લંડકાટ, વ્યભિચાર, બેહદ શોક, આદિ ને
ને ગુન્હા મારાથી બળુતા અબળુતા થઇ ગયા હોય

અને જે મેં શુદ્ધ હૃદયથી પ્રકટ કર્યો ન હોય તે સર્વથી હું છૂટો થઇ પવિત્ર બનું છું.

ખો. અ. ૫૦ ૨૩-૨૪

પાપસ્થાનનો ભાવાર્થ:—

નિર્દોષ તસ જીવની જાણી જોઇને, ઇરા-
દાપૂર્વક, સંકલ્પ સહિત હિંસા કરી હોય; પાંચ સ્થૂંઘ્ર
અસત્ય વચન કહ્યું હોય; આખ્યા વિનાની અદત્ત સ્થૂંઘ્ર
વસ્તુનું મહણ કર્યું હોય; પરસ્પરી સાથે કામચોંટા કે
કામભોગ કર્યા હોય નિયમથી અધિકધન, ધાન્ય, જંગમ
અને સ્થાવર મિલકત રાખી હોય; ક્રોધ, માન, માયા અને
લોભ કર્યો; હોય; ઇચ્છિત વસ્તુ પર કે તેની પ્રાપ્તિ પર
રાગ અને અનિચ્છિત વસ્તુ પર અથવા ઇચ્છિત વસ્તુની
અપ્રાપ્તિ પર દ્રેષ અને અનિચ્છિત વસ્તુની પ્રાપ્તિ પર
દ્રેષ, અથવા ગુણવાન પર રાગ અને ગુણહીન પ્રતિ

આ અઢાર પાપસ્થાનમાંનું જે કોઇ પાપ મારે
જીવે કર્યું હોય, કરાવ્યું હોય કે અનુમોદના કરી હોય
તે સર્વ મિથ્યા થાઓ.

માધ્યસ્થતાને બદલે મારાના પર રાગ અને
બીજાના પર દ્રેષ કર્યા હોય; કબ્જો, દોષનો આરોપ, આડીચુગલી આદિ કર્યા હોય;
પ્રમોદ કે પ્રમત્તતા અને ખેડ કે શોક કર્યા હોય; પારકાના
દ્વંદ્વ પ્રકટ કર્યા હોય; કપટસહિત અસત્ય બોલાયું હોય;
અને મિથ્યાત્વ રૂપ કોટી મારા આત્મામાં સ્થાન પામ્યો
હોય તે સર્વનું કે કોઇનું પલ્લ મેં મન, વચન, કાયાથી
આચરણ કર્યું હોય, કોઇની પાસે કરાવ્યું હોય કે તે
તે માટે કોઇને પ્રેરણા કરી હોય કે કોઇને કર્યું હોય
તેને અનુમોદન આપ્યું હોય તે સર્વને હું મન,
વચન, અને કાયાથી મિથ્યા થાય એમ ઇચ્છું છું.

(૧૦૮)

શુદ્ધિપત્રક.

વિષયસૂચિમાં જે ક્રમાંક ૩, ૪, ૫ અને ૬ મૂક્યા છે તે સુધારી અનુક્રમે ૬, ૩, ૪, અને ૫ વાંચવા. પૃ. ૩૧ થી અનુક્રમે ૧૦૮ છે તે ૧૩ થી ૯૦ ગણવા. અને જે ૧૩ થી ૩૦ છે તે ૯૧ થી ૧૦૮ ગણવા.

૫૦	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૧	૬	સીધી	સીધી
૩૮	૨૫	ઘર્વર્થ	ઘર્વર્થ
૪૧	૧૦	ગન્તર્યા:	નન્તર્યા:
૫૦	૮	ભદ્રવાહુ	ભદ્રવાહુ
"	૯	નિર્યુયત્યા	નિર્યુક્ત્યા
"	૧૪	શબ્દો	શબ્દો
૬૨	૨૧	શુભેષુ	શુભેષુ
૭૦	૧૬	યાં	યા
૭૧	૧૮	છયૈતત:	છયૈ તત:
૭૯	૧૯	મૂત્ર	સૂત્ર
૮૪	૨૫	ભદ્રવાહુ	ભદ્રવાહુ
૮૭	૧૭	વંદિત	વંદિતુ
૮૮	૧૯	દીઘદ્વે	દીઘદ્વે
૯૨	૨૧	કારેમિર્મતે	કારેમિ મંતે
૯૩	૨૩	પગવિદે	પગવિદે

નમસ્કાર મંત્ર યો પંચ પરમેષ્ઠી.

પરમેષ્ઠીની વ્યાખ્યા:

પ્ર૦ પરમેષ્ઠી શી વસ્તુ છે ?

ઉ૦ એ જીવ છે.

પ્ર૦ શું દરેક જીવ પરમેષ્ઠી કહેવાય છે ?

ઉ૦ નહિં.

પ્ર૦ ત્યારે કાણુ પરમેષ્ઠી કહેવાય છે ?

ઉ૦ જે જીવ ‘ પરમે ’ એટલે ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં—સમભાવમાં, ‘ શિવ ’ એટલે રહે તે પરમેષ્ઠી કહેવાય છે. જે જીવ ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં હોય તે પરમેષ્ઠી.

પ્ર૦ પરમેષ્ઠીમાં અને ખીજા સામાન્ય જીવોમાં શો તફાવત છે ?

ઉ૦ આધ્યાત્મિક—આત્મિક વિકાસ થયા, અને ન થયાનો ફેર છે; અર્થાત્ આધ્યાત્મિક વિકાસ કરવાની પ્રગતિ શરૂ કર્યા, ન કર્યાનો ફેર છે.

જીવનું વૈભાવિક લક્ષણ:

પ્ર૦ જો વિભાવનો સમ્બંધ જીવની સાથે છે, તો તેની અપેક્ષાએ પણ જીવનું લક્ષણ જાણવું જોઈએ.

ઉ૦ એવુંયે લક્ષણ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યું છે. પરંતુ એ લક્ષણ દરેક જીવોને લાગુ નહિ પડે, માત્ર સંસારી જીવોનેજ તે લાગુ પડે છે. તે લક્ષણ નીચે પ્રમાણે.

“જે સુખી હોય, દુઃખી હોય, રાગી હોય, દ્રેષી હોય, કર્મ કરે, કર્મનું ફળ ભોગવે, અને શરીર ધારણ કરે તે જીવ.”

સ્વાભાવિક અને વૈભાવિક લક્ષણ વચ્ચેનો તફાવત:

પ્ર૦ બન્ને લક્ષણો સ્પષ્ટતાપૂર્વક સમજાવો.

ઉ૦ પહેલું 'લક્ષણ' સ્વાભાવસ્પર્શી છે. તેથી તેને નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ જાણવું, તેમજ તેને પૂર્ણ અને સ્થાયિ સમજવું.

બીજું લક્ષણ વિભાવસ્પર્શી છે. તેથી તે વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ જાણવું, તેમજ તેને અપૂર્ણ અને અસ્થાયિ સમજવું.

સારાંશ કે પહેલું લક્ષણ નિશ્ચય નયની દ્રષ્ટિએ હોવાથી ત્રણેય કાળમાં ધટીત શકે તેવું છે. બીજું લક્ષણ વ્યવહાર નયની દ્રષ્ટિએ હોવાથી ત્રણેય કાળમાં ધટી શકે તેવું નથી; ૨

૧. જે જીવ જીવ કર્મ કરે છે, તેનાં ફળ ભોગવે છે, સંસારમાં ભટકે છે, અને મોક્ષને પણ મેળવે છે તેજ જીવ; તેનું કાર્ષ બીજું લક્ષણ નથી.

* જીવત્વ નિશ્ચય અને વ્યવહાર એમ બે પ્રકારે છે, નિશ્ચય જીવત્વ અનન્તજ્ઞાનશક્તિ સ્વરૂપ હોવાથી ત્રિકાલ સ્થાયિ છે, અને વ્યવહાર જીવત્વ પૌદ્ગલિક-પ્રાણસંસર્ગરૂપ હોવાથી સંસારાવસ્થા સુધીજ રહે છે. **પ્રવચનસાર. અમૃતચંદ્ર ટીકા. ગા૦ ૫૩**

અર્થાત્ સંસારી અવસ્થામાં ધટી શકે, અને મોક્ષાવસ્થામાં તે ન ધટી શકે તેવું છે.

અન્ય દર્શનકારોની જીવ સંબંધે પ્રરૂપણા:

૩૦ ઉપરની અન્ને દ્રષ્ટિએ બે જાતના લક્ષણો જોવાં જૈન શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે, તે પ્રમાણેના લક્ષણો ખીજા કોઈ શાસ્ત્રમાં છે ?

ઉ૦ હા, ખીજા શાસ્ત્રોમાં પણ છે. સાંખ્ય,^૧ યોગ,^૨ વેદાન્ત,^૩ વગેરે દર્શનોમાં આત્માને ચેતનરૂપ અથવા સચ્ચિદાનંદ રૂપે કહ્યો છે તે નિશ્ચય^૪ નયની અપેક્ષાએ; અને ન્યાય,^૫ તથા વૈશેષિક વગેરે દર્શનોમાં સુખ, દુઃખ, ઇન્દ્રિયા, દ્વેષ, વગેરે આત્માના લક્ષણો બતાવ્યા છે, તે વ્યવહાર^૬ નયની અપેક્ષાએ.

૧. આત્મા કમલ પત્રની સમાન નિર્લેપ છે, પણ ચેતના સહિત તે છે જ.

મુક્તાવલિ. પૃ૦ ૩૬

૨. પુરૂષ (આત્મા) ચિન્માત્ર રૂપ છે, અને પગિણામ ચિત્ત-સત્વથી અત્યન્ત વિલક્ષણ અને વિશુદ્ધ છે.

પાતાંજલ સૂત્ર. પાદ ૩ સૂત્ર ૩૫ નું ભાષ્ય.

૩. બ્રહ્મ (આત્મા) આનન્દ તથા જ્ઞાન રૂપ છે.

બૃહદારણ્યક. ૩-૬-૨૮.

૪. તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિ ને નિશ્ચય દ્રષ્ટિ કહે છે અને ઉપચાર દ્રષ્ટિને વ્યવહાર દ્રષ્ટિ કહે છે.

પુરૂષાર્થ સિદ્ધ્યુપાય શ્લો. ૫

૫ ઇન્દ્રિયા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન, એ આત્માના લક્ષણ છે.

ન્યાયદર્શન. ૧-૧-૧૦

- ૩૦ જીવ અને આત્મા એ બન્ને શબ્દે
 ઉ૦ હા, જૈન શાસ્ત્રમાં બન્નેનો એકજ
 વેદાન્ત દર્શનમાં ચૈતન્ય યુક્ત? વઃ
 અને સંસાર અવસ્થામાં તે જીવ કહે
 તરીકે ગણાઈ શકે, અને ન
 આત્મારે તો ખરો જ.

જીવનું અનિર્વચનીયત્વ:

- ૩૦ કહેવાય છે કે આત્મા અનિર્વચનીય છે એટલે તેનું વર્ણન
 થઈ શકે તેમ નથી, તે કેવી રીતે ?
 ઉ૦ એ વાત પણ બરાબર છે; કેમકે શબ્દથી તો પરિમીતજ
 વર્ણન કરી શકાય. જો જીવનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણવું હોય તો
 શબ્દોથી કહી શકાય તેમ નથી, કેમકે જીવનું સ્વરૂપ અપરિ-
 મીત (પાર વગરનું) છે. તેથી આ અપેક્ષાએ જીવનું સ્વરૂપ
 અનિર્વચનીય છે. અન્ય દર્શનકારોએ પણ “ નિર્વિકલ્પ ”

૧. જીવ તે ચેતન છે, અને તે શરીરનો સ્વામી છે, તેમજ તે
 પ્રાણને ધાન્ય કરે છે. **બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય. પૃ ૧૦૬**

૨. આત્માના સંબંધમાં શાસ્ત્ર સાંભળવું, પછી (આત્માનું)
 મનન કરવું, અને તેનું બરાબર ધ્યાન કરવું.

બૃહદારણ્યક. ૨-૪-૫

૩. જ્યાંથી શબ્દો પાછા ફરે છે, અર્થાત્ જોને વાણી પહોંચી
 વળતી નથી, મન પણ જ્યાં પહોંચતું નથી, માત્ર શુદ્ધ અનુભવ
 જ્ઞાનજીવ જોનું સંવેદન થાય છે, તે પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે.

૪. આત્માનો પરમ પ્રકાશ નિરાલંબ છે, નિરાદાર છે, નિર્વિકલ્પ
 છે, નિરોગી છે, ઉપાધિ અને મેલ રહિત છે.